

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM III

MAZURY I PRUSY KSIĄŻĘCE

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA

Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

ZESZYT 5

KWIDZYN

Autorzy

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA

JUSTYNA LIGUZ, AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski ANNA MALESZKA

TORUŃ 2024

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME III

MASURIA AND DUCAL PRUSSIA

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

FASCICLE 5

KWIDZYN

Authors

ROMAN CZAJA, RADOSŁAW GOLBA
JUSTYNA LIGUZ, AGNIESZKA PILARSKA

English translation ANNA MALESZKA

TORUŃ 2024

Recenzenci | Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023 nr projektu 11H 16 020984

The publication financed as a part of the project
“The National Programme for the Development of Humanities”
by the Minister for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020984

Korekta: Danuta Murawska

Proofreading: Gregory Leighton

ISBN 978-83-67689-26-7

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2024

Na okładce: | On the Cover:

Kwidzyn, widok miasta od wschodu, 1579 | Kwidzyn, view of the town from the east, 1579. Rysunek | drawing, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, ref. no. I. HA, Rep. 7, no. 38.

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16, PL 87-100 Toruń

Skład i łamanie | Typesetting

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Radosław Golba; Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk | Printed by

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	7	Foreword, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	8
--	---	--	---

I. CZĘŚĆ OPISOWA

Roman Czaja, Justyna Liguż

Historia , rozwój przestrzenny i społeczeństwo miasta	9
Bibliografia historii miasta (wybór)	53
Opis map i widoków	55
Wykaz ilustracji i tabel	61
Album	

I. DESCRIPTIVE SECTION

Roman Czaja, Justyna Liguż

Towns History, Spatial Development, and People	31
Bibliography of the history of the town (selection)	53
Description of maps and views	58
List of figures and tables	63
Album	

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Kwidzyn. Plan katastralny, 1905–1906; *opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja, Justyna Liguż*
2. Kwidzyn. Rozwój przestrzenny miasta XIII–XX w.; *opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja, Justyna Liguż*
3. Kwidzyn. Okolice miasta z lat 1796–1802
4. Kwidzyn. Okolice miasta, 1973
5. Kwidzyn. Plan miasta i okolic, ok. 1750
6. Kwidzyn. Plan placu zamkowego, 1788
7. Kwidzyn. Plan miasta, 1799
8. Kwidzyn. Plan miasta, ok. 1800
9. Kwidzyn. Plan miasta, 1810
10. Kwidzyn. Plan miasta i drogi do Korzeniewa, 1832
11. Kwidzyn. Plan miasta, ok. 1910
12. Kwidzyn. Plan miasta, 1911
13. Kwidzyn. Plan miasta, 1930
14. Kwidzyn. Plan miasta, 1938
15. Kwidzyn. Centrum miasta, 1968
16. Kwidzyn. Ortofotomapa, 2016
17. Kwidzyn. Mapa topograficzna, 1999/2000
18. Kwidzyn. Zdjęcia lotnicze, 2013
19. Kwidzyn. Zdjęcia z lotu ptaka, 2023

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Kwidzyn. Cadastral map, 1905–1906; *cartographic content: Radosław Golba; historical content: Roman Czaja, Justyna Liguż*
2. Kwidzyn. The spatial development in the 13th–20th c.; *cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; historical content: Roman Czaja, Justyna Liguż*
3. Kwidzyn. The vicinity of the town, 1796–1802
4. Kwidzyn. The vicinity of the town, 1973
5. Kwidzyn. The map of the town and its vicinity, ca. 1750
6. Kwidzyn. The plan of the castle square, 1788
7. Kwidzyn. The map of the town, 1799
8. Kwidzyn. The map of the town, ca. 1800
9. Kwidzyn. The map of the town, 1810
10. Kwidzyn. The map of the town and the route to Korzeniewo, 1832
11. Kwidzyn. The map of the town, ca. 1910
12. Kwidzyn. The map of the town, 1911
13. Kwidzyn. The map of the town, 1930
14. Kwidzyn. The map of the town, 1938
15. Kwidzyn. The town centre, 1968
16. Kwidzyn. Orthophotomap, 2016
17. Kwidzyn. Topographic map, 1999/2000
18. Kwidzyn. Aerial photograph, 2013
19. Kwidzyn from the bird's eye view, 2023

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Kwidzyna jest kolejnym zeszytem trzeciego tomu „Mazury i Prusy Książęce”, publikowanego w ramach serii „Atlas Historyczny Miast Polskich”. Atlas ten wydawany jest z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 roku uznała wydawanie atlasów miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest utworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przestrzennymi przemianami miast. Ponadto zawarty w „Atlasach” materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, do prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i związanych z ochroną środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2500. Do kanonu edytorskiego należą ponadto: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą zawierać – odpowiednio do możliwości wydawców – mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną składową każdego zeszytu jest opracowanie przedstawiające dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad pięciuset dziewięćdziesięciu miast z dwudziestu krajów Europy (zob. lista atlasów: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymonta oraz zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi przygotowujący atlasy miast małopolskich. W 2021 roku zespół pod kierunkiem prof. Urszuli Sowiny opublikował atlas Kalisza, który jest pierwszym zeszytem tomu szóstego poświęconego Wielkopolsce. Obecnie w przygotowaniu znajduje się atlas Warszawy, który zainauguruje tom siódmy „Mazowsze”. Efektem dotychczasowych badań i opracowań jest opublikowanie ponad czterdziestu atlasów polskich miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów (lista atlasów: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>).

W pracach nad atlasem miasta Kwidzyna spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych dziękujemy Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie, Archiwum Miejskiemu w Celle (Stadtarchiv Celle), Muzeum Zamkowemu w Malborku, Archiwum Państwowemu w Gdańsku oraz Starostwu Powiatowemu w Kwidzynie.

Roman Czaja
Radosław Golba

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2017–2023, nr projektu 11H 16 0209 84

NARODOWE CENTRUM NAUKI

FOREWORD

The historical atlas of Kętrzyn is another fascicle of the third volume of *Masura and Ducal Prussia* published within the series of *Historical Atlas of Polish Towns*. This atlas is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the annual meeting in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlases of European towns to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of the atlases publishers held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and one the spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in atlases may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period at a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region at a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of the town at a scale of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views. An integral part of each fascicle is the text presenting the history of a town focused primarily on the spatial development

and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over five hundred and ninety atlases from twenty European countries (see the list of the atlases: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project “Atlas historyczny miast polskich” (*Historical Atlas of Polish Towns*) was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Marta Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. In 2021, another team led by Professor Urszula Sowina published the atlas of Kalisz, which is the first volume of volume six – Greater Poland. Currently in preparation is an atlas of Warsaw, which will inaugurate volume seven of “Masovia”.

As a result of the research, of more than forty atlases of towns have been published so far (see the list of the atlases: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>), whereas several other atlases are ready for being printed.

During our work on the atlas of the Kwidzyn fascicle we have received kind support from many people and institutions. We would like to thank the Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz and Preussische Staatsbibliothek in Berlin, the Stadtarchiv in Celle, the Castle Museum in Malbork, the State Archives in Gdańsk and the District Office in Kwidzyn.

Roman Czaja
Radosław Golba

The scientific work was financed as part of the project “The National Programme for the Development of Humanities” by the Ministry for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020 984

HISTORIA, ROZWÓJ PRZESTRZENNY I SPOŁECZEŃSTWO MIASTA

ROMAN CZAJA, JUSTYNA LIGUZ

GEOGRAFICZNE I OSADNICZE WARUNKI POWSTANIA MIASTA

Kwidzyn (niem. Marienwerder) położony jest na 53°43'29" szerokości geograficznej północnej i 18°55'52" długości geograficznej wschodniej nad rzeką Liwą, która płynąc z północnego wschodu okrąża siedlisko miejskie od południa i 25 km na północ od niego uchodzi do rzeki Nogat. Znaczący wpływ na rozwój miasta wywiera także przepływająca około pięciu kilometrów na zachód od niego w szerokiej pradolinie rzeka Wisła. Miasto rozciąga się na lekko nachylonej w stronę Wisły falistej wysoczyźnie morenowej należącej do Pojezierza Iławskiego. Teren miasta wyraźnie góruje nad Doliną Kwidzyńską, wchodzącą w skład regionu Dolnej Wisły. Różnica wysokości między dnem doliny Wisły a krawędzią wysoczyzny wynosi od około 50 metrów w południowej części, nad pętlą rzeki Liwy, do około 30 metrów na obszarze zajmowanym przez miasto w średniowieczu¹.

Najstarsze ślady osadnictwa rolniczego na terenie miasta i w jego pobliżu – podobnie jak i w całym regionie Dolnej Wisły – sięgają młodszej epoki kamienia (3500–1700 p.n.e.). Napływ w X wieku przed naszą erą ludności zaliczanej do kultury łużyckiej przyniósł intensyfikację zasiedlenia tego obszaru. Świadectwem tego procesu są cmentarzyska oraz pozostałości osad i położonych kilka kilometrów na północ od Kwidzyna grodów na wzgórzach w Baldramie i Podzamczu. Zaznaczający się od końca I wieku p.n.e. rozwój handlu dalekosiężnego między wybrzeżem Bałtyku a południową Europą spowodował włączenie terenów położonych nad dolną Wisłą w orbitę wpływów kultury antycznego Rzymu. Intensywny w ciągu trzech pierwszych wieków naszej ery rozwój osadnictwa w rejonie Kwidzyna został przerwany pod koniec IV wieku naszej ery przez odpływ ludności w okresie wędrówek ludów. Dopiero zaznaczająca się od VII wieku stopniowa migracja z południa ludności słowiańskiej spowodowała odbudowę osadnictwa. Głównym punktem obronnym zespołu osadniczego rozwijającego się w okolicach późniejszego

miasta był gród wzniesiony około VIII–IX wieku w Baldramie, na miejscu dawnej osady obronnej ludności kultury łużyckiej².

Część historyków i archeologów przyjmuje, że w drugiej połowie X wieku obszar późniejszego miasta i jego okolice włączono do państwa polskiego. W ramach organizacji władzy dynastii Piastów na rubieży sąsiadującej z terytoriami zajętymi przez pruskie plemię Pomezanów zburzone zostały grody związane z dawnym systemem polityczno-osadniczym – jak na przykład gród w Baldramie – i wzniesione nowe strażnice w Podzamczu. Hipoteza, że do tego typu grodów mógł należeć także gród w Kwidzynie, położony w miejscu, gdzie w latach trzydziestych XIII wieku pierwsze umocnienia wzniesli rycerze zakonu niemieckiego, nie została potwierdzona przez badania archeologiczne³. Zaznaczający się od połowy XII wieku kryzys polityczny monarchii piastowskiej ułatwił napływ z północnego wschodu ludności pruskiej, która prawdopodobnie zajęła także grody w okolicach późniejszego Kwidzyna. Trwająca do początku XIII wieku ekspansja Prusów na południe i zachód doprowadziła do ukształtowania terytorialnego zasięgu Pomezanii, najdalej na zachód wysuniętej ziemi pruskiej. Obejmowała ona obszar między rzeką Osą na południu, Wisłą i Nogatem na zachodzie i północnym zachodzie, jeziorem Drużno na północy i dorzeczem górnej Drwęcy na wschodzie⁴.

² M. Haftka, *Pradzieje*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (jak przyp. 1), s. 3–42; idem, *Z dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa elbląskiego*, „Rocznik Elbląski” 10 (1985), s. 21, 28–29.

³ W. Haftka, *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa w północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyry*, „Pomerania Antiqua” 4 (1972), s. 455–477; idem, *Pradzieje* (jak przyp. 2), s. 46; W. Heym, *Castrum parvum Quidin: die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 70 (1930), s. 44–48; idem, *Das „Altschlösschen” in Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 69 (1933), s. 1–28; A. J. Pawłowski, *Pradzieje Kwidzyna i okolic*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 47–48; idem, *Początki Kwidzyna w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta*, [w:] *Grudziądz miastem Chryściana*, red. J. Guniewicz, Grudziądz 2002, s. 55–80?; S. Szczepański, *Pomezania na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego (studia z dziejów)*, Olsztyn 2019, s. 37–38.

⁴ S. Szczepański, *Pomezania* (jak przyp. 3), s. 24, 37–39; J. Powierski, *Pomezania*, [w:] idem, *Prussia. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, Malbork 2004, s. 119–123.

¹ K. Kaczor, *Środowisko geograficzne*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982, s. 7, 15; M. Wesołowski, *Położenie geograficzne Kwidzyna*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1–2, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2 uzupełnione, Kwidzyn 2013, tu t. 1, s. 34–35, 38.

MIASTO W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH

Od początku XIII wieku Pomezania stanowiła dla Prusów bazę do wypadów zbrojnych na ziemię chełmińską, która podlegała władzy piastowskich książąt Mazowsza. Wspierana przez władców Pomorza Gdańskiego i książąt polskich misja chrystianizacyjna podjęta przez cystersów z położonego 25 kilometrów na północ od Kwidzyna grodu w Zantyrze dotarła także do zachodniej i południowej Pomezanii, nie przyniosła jednak trwałych rezultatów⁵. Książę Mazowsza Konrad wobec nasilających się w drugim i trzecim dziesięcioleciu XIII wieku ataków Prusów na północną rubież jego księstwa wezwał do pomocy zakon niemiecki, któremu nadał posiadłości na Kujawach i w ziemi chełmińskiej. W 1231 roku pierwszy oddział wojsk Zakonu, wspierany przez rycerzy księcia mazowieckiego, wkroczył do zajętej przez Prusów ziemi chełmińskiej. Wiosną 1233 roku wojska krzyżowców dotarły do Doliny Kwidzyńskiej. Zgodnie z relacją zawartą w kronice księdza zakonu niemieckiego Piotra z Dusburga, na wzniesieniu w dolinie Wisły, położonym naprzeciw późniejszego miasta, zbudowana została pierwsza, prowizoryczna forteca. Na cześć patronki zakonu niemieckiego nazwano ją Żulawą Świętej Marii, po niemiecku Sankt-Marienwerder, a po łacinie Insula Sancte Marie⁶. Zakon niemiecki, wspierany przez książąt polskich i krzyżowców z krajów niemieckich, zdołał do lat osiemdziesiątych XIII wieku stłumić opór ludności pruskiej.

Równolegle z podbojem kraju postępowała budowa władztwa terytorialnego, której kluczowymi elementami były kolonizacja wiejska, urbanizacja oraz chrystianizacja ludności pruskiej. W 1243 roku legat papieski ustanowił w ziemi chełmińskiej i w Prusach cztery diecezje: chełmińską, pomezańską, warmińską i sambijską, a każdy biskup miał otrzymać od zakonu niemieckiego jedną trzecią terytorium diecezji jako uposażenie. Ernest, pierwszy biskup pomezański, potwierdził w układach z mistrzem krajowym Ludwikiem von Queden z 1250 i 1254 roku przejęcie południowej części diecezji z Kwidzynem. W 1286 roku biskup Albert zobowiązał się do wydzielenia z ziem podlegających jego władzy uposażenia dla kapituły pomezańskiej. Realizacja tej obietnicy nastąpiła po uregulowaniu w 1294 roku przebiegu granicy między Pomezanią biskupią a terytorium należącym do zakonu niemieckiego. Około 1300 roku kapituła otrzymała wschodnią część biskupiego obszaru. Terytorium podlegające władzy biskupa obejmowało około 960 km², natomiast około 340 km² należało do kapituły⁷. Biskupie władztwo terytorial-

ne w Pomezanii przetrwało do 1525 roku, gdy wielki mistrz Albrecht von Hohenzollern dokonał sekularyzacji zakonu niemieckiego w Prusach, przyjął naukę Marcina Lutra i jako świecki książę złożył hold królowi polskiemu. Śladem wielkiego mistrza kroczył biskup pomezański Erhard von Queis, który w 1525 roku przeszedł na luteranizm, złożył hold księciu Albrechtowi jako władcy kraju, a w 1527 r. ostatecznie zrezygnował ze sprawowania władzy świeckiej. Kwidzyn stał się centralnym ośrodkiem starostwa, podstawowej jednostki administracyjnej w Księstwie Pruskim. Administracyjnej przynależności Kwidzyna nie zmieniła koronacja w 1701 roku elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka III na króla w Prusach.

*

W czasie walk zakonu niemieckiego z Prusami w ziemi chełmińskiej uwidocznił się ścisły związek między podbojem a urbanizacją. Strategię wzmacniania potencjału obronnego i osadniczego przez zakładanie miast przy zamkach stosowano także w Prusach. Pierwsza warownia Insula Sancte Marie, założona w 1233 roku w dolinie Wisły, miała charakter tymczasowy, gdyż nie nadawała się na bazę wypadową do organizacji wypraw zbrojnych przeciw Prusom na wysoczyźnie. Jeszcze w tym samym roku Herman Balk, mistrz krajowy na Prusy, wzniósł nową fortecę w Kwidzynie, na wysokim cyplu, na krawędzi wysoczyzny, przy dzisiejszej ulicy Starozamkowej. Niewątpliwie miejsce to wyróżniały dogodne, naturalne warunki obronne. Jedynie od wschodu konieczne było wzniesienie wału drewniano-ziemnego i wykopanie fosy, natomiast z pozostałych stron dostęp do grodu utrudniały głębokie wąwozy oraz strumień, który przepływał przez wąwóz północny. Okoliczności powstania miasta przy zamku w Kwidzynie w 1234 roku przedstawił wzmiankowany już kronikarz Piotr z Dusburga⁸. Zaslugę w tej sprawie przypisuje on uczestnikom krucjaty przeciw Prusom – Burchardowi burgrabiemu magdeburskiemu oraz książętom piastowskim i księciu Pomorza Gdańskiego. Można przypuszczać, że wraz z książętami-krzyżowcami przybyli do Kwidzyna pierwsi osadnicy, inicjatywa założenia miasta należała jednak do mistrza krajowego Hermana Balka, który wykorzystał swoje doświadczenia z lokacji w latach 1231–1233 Torunia i Chelmina w ziemi chełmińskiej. Prawdopodobnie na przywileju lokacyjnym tych miast wzorowane były także ramy prawne dla Kwidzyna. Ponieważ najstarszy przywilej lokacyjny nie zachował się, można jedynie przypuszczać, że zakon niemiecki przyznał mieszczanom prawo magdeburskie. Wkrótce po wybuchu powstania Prusów w 1242 roku miasto i zamek zostały zniszczone. Do ich odbudowy przystąpił w latach pięćdziesiątych XIII wieku biskup pomezański Ernest. W dokumencie wystawionym w 1254 roku wskazał on na zamek i miasto Kwidzyn – „castrum et civitas Insule Sancte Marie”, niegdyś zamieszkane przez chrześcijan – jako centrum swojego władztwa terytorialnego i jako miejsce dogodne do budowy katedry⁹. Realizację biskupich planów przerwało ko-

⁵ J. Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Zantyrza*, [w:] idem, *Prussica* (jak przyp. 4), s. 104–115; S. Szczepański, *Pomezania* (jak przyp. 3), s. 209.

⁶ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wyd. J. Wenta, Toruń 2004, s. 49; M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875, s. 1–2; J. Powierski, *Średniowiecze*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (jak przyp. 1), s. 50–51; D. Poliški, *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant*, „Archaeologia Historica Polona” 24 (2016), s. 267–268.

⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje diecezji pomezańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993, s. 20; A. Radzimiński, *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisa-*

tion – Ausstattung – Rechtsprechung – Geistlichkeit – Gläubige, Toruń 2014, s. 43–45; M. Glauert, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003, s. 125–135.

⁸ Piotr z Dusburga, *Kronika* (jak przyp. 6), s. 50.

⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, bearb. v. H. Cramer, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 15–18, 5 (1885–1887), s. 5.

lejne powstanie pruskie w latach 1260–1273, w czasie którego miasto zostało dwukrotnie zniszczone, natomiast zamek biskupi oparł się atakom Prusów. Można przypuszczać, że w latach siedemdziesiątych XIII wieku odbudowano miasto. Wzmianki o rajcach z 1287 roku, o mieszczanach i soltysie kwidzyńskim z 1294 i 1299 roku poświadczają jego stopniowy rozwój¹⁰. Poważnym utrudnieniem dla organizacji życia miejskiego był brak przywileju lokacyjnego, gdyż dokument wystawiony przez zakon niemiecki zaginął, a biskupi zwlekali z formalną regulacją praw i obowiązków mieszczan wobec władcy terytorialnego. Dopiero biskup pomezkański Bertold von Riesenburg 2 kwietnia 1336 roku nadał miastu przywilej, a bezpośrednią przyczyną jego wystawienia był spór między mieszczanami a kapitułą pomezkańską o korzystanie z terenów wiejskich w dolinie Wisły. Najwięcej miejsca w dokumencie poświęcono określeniu granic miejskich posiadłości ziemskich oraz pastwisk na wysoczyźnie i w Dolinie Kwidzyńskiej. Biskup nadał mieszczanom prawo chełmińskie, które wykształciło się w Prusach w ciągu XIII wieku z prawa magdeburskiego. Posiadacze parcel w mieście zobowiązani zostali do płacenia rocznego czynszu w wysokości 6 denarów. To korzystne dla mieszczan rozwiązanie przejęte zostało prawdopodobnie z przywileju wystawionego w 1234 roku, gdyż taki niewielki czynsz rekognicyjny zakon niemiecki wyznaczył mieszkańcom najstarszych miast – jest on poświadczony w przywilejach dla Torunia, Chełmna i Elbląga. W biskupim akcie nie znalazły się żadne regulacje dotyczące czynszów płaconych przez mieszczan z posiadłości ziemskich. Biskup nadał mieszkańcom Kwidzyna prawo połowu ryb w Wiśle i Nogacie oraz prawo przewożenia towarów własnymi statkami na Nogacie. Przyznał też mieszczanom połowę czynszów za użytkowanie ław rzeźnickich, chlebowych i szewskich oraz domu handlowego, a także całość czynszów z łaźni i podcieni urządzonych w bramach i przy murach miejskich. Sprawy sądownictwa i organizacja władzy komunalnej potraktowane zostały zwięźle. Władca miasta zastrzegł dla siebie prawo mianowania sędziego, któremu przyznał jedną trzecią dochodów z kar, natomiast miasto otrzymało sądownictwo niższe nad mieszkańcami wsi miejskiej. W 1505 roku biskup Hiob von Dobeneck odnowił przywilej w niezmienionej formie w ramach działań na rzecz uzdrowienia gospodarczego kraju, który dotkliwie ucierpiał w wyniku wojen toczonych na jego terytorium w drugiej połowie XV wieku¹¹.

Od początku swojej historii miasto występuje pod dwoma nazwami. Wzmiankowany już kronikarz Piotr z Dusburga podaje, że w 1233 roku wojska zakonu niemieckiego na wzniesieniu w dolinie Wisły zwanym Quedin zbudowały zamek, który nazywały *Insula Sancte Marie*, co na niemiecki przekłada się jako *Marienwerder*. Rok później obie nazwy przeniesione zostały na założone na wysoczyźnie miasto¹². Słowo *Quedin*, w źródłach z XIII i XIV wieku występujące także w formie *Quedina*, *Quidino*, *Quidin*,

wywodzi się od pruskiego imienia *Quede* i oznaczało miejsce należące do osoby noszącej to imię. Od średniowiecza do XX wieku ludność polska określała miasto mianem Kwidzyn, a ludność niemiecka – Marienwerder. Równoległe stosowanie obu nazw poświadczane jest między innymi w dokumencie drugiego pokoju toruńskiego z 1466 roku: „Quidzyn alias Marienwerder”. Do 1945 roku Marienwerder uznawany był za oficjalną nazwę miasta. W roku 1946 władze polskie nadały nazwie Kwidzyn rangę urzędową¹³.

*

Ustrój miasta i prawne ramy życia miejskiego określało prawo chełmińskie, które wykształciło się w Prusach z prawa magdeburskiego i było wykorzystywane przez zakon niemiecki i biskupów pruskich do zakładania większości miast. Natomiast sprawy porządkowe i obowiązki obywateli regulowano w wilkierzach, stanowionych przez władcę kraju przy udziale mieszczan. Można przypuszczać, że w pierwszych dziesięcioleciach po powstaniu miasta najważniejszym organem władzy sądowej i administracyjnej był mianowany przez władcę kraju soltys-sędzia. Zachowane źródła nie zawierają jednak żadnych informacji o zakresie jego obowiązków oraz uposażeniu ziemskim urzędu. Pierwszym soltyssem-sędzią był wzmiankowany w 1236 roku „iudex Theodoricus”. Prawdopodobnie przy końcu XIII wieku kompetencje urzędu soltysa-sędziego ograniczone zostały do jurysdykcji, a rządy nad miastem przejęła rada miejska¹⁴. Pierwszą informację o rajcach zawiera dokument z 1287 roku, burmistrz potwierdzony jest źródłowo po raz pierwszy w 1330 roku (Nicolaus Sartor). W średniowieczu rada najczęściej liczyła sześciu rajców. Każdego roku w czasie wyborów dzielili oni między siebie urzędy burmistrza, kompana burmistrza (wiceburmistrza) oraz kamlarza, który zarządzał dochodami i wydatkami miejskimi¹⁵. W drugiej połowie XVI wieku w składzie rady znajdowało się jeszcze dwóch kamlarzy oraz dwóch rajców budowlanych, odpowiedzialnych za finansowane przez miasto prace budowlane. W świetle źródeł z lat siedemdziesiątych XVII wieku w radzie funkcjonował także urząd cegielniany, który zarządzał cegielnią i wapiennikiem, a liczba rajców została zwiększona do ośmiu. W średniowieczu zgodnie z prawem chełmińskim rada samodzielnie uzupełniała swój skład i przydzielała urzędy poszczególnym rajcom. Coroczny wybór rajców, zwany kierą (niem. *Küre*), wymagał jednak zatwierdzenia przez władzę terytorialną – w średniowieczu biskupa, a po 1525 roku książęcego starostę (niem. *Landrat*)¹⁶.

W przywileju lokacyjnym z 1336 roku biskup zastrzegł dla siebie prawo wyboru sędziego miejskiego. Regulacja ta stanowiła istotne odstępstwo od prawa chełmińskiego, które przyznawało gminie miejskiej udział w wyborze najważniejszego urzędnika sądowego. Sędziemu towarzyszyła ława sądowa; w średniowieczu składała się ona z siedmiu członków: starszego ławnika, jego za-

¹⁰ *Preußisches Urkundenbuch. Politische (allgemeine) Abteilung*, Bd. 1, T. 1, hrsg. v. R. Philippi, P. Wölky, Königsberg 1882, nr 516, s. 325; *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 24, 29.

¹¹ *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 67–69; E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. 19.

¹² Peter von Dusburg, *Chronicon terre Prussiae*, hrsg. v. M. Toeppen, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861, s. 56–57.

¹³ A. Radziwiński, *Kwidzyn w średniowieczu*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 55; H. Górnowicz, *Toponimia Powiatu Gdańskiego*, Gdańsk 1980; zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19460440085/O/M19460085.pdf>.

¹⁴ *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 2.

¹⁵ *Ibidem*, s. 59, 249.

¹⁶ *Ibidem*, s. 59, 249; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 86–89; A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525–1772*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 107–108.

stępcy oraz pięciu ławników, w XVI wieku powiększono skład ławy do dziesięciu ławników¹⁷. W 1723 roku z inicjatywy króla, który dążył do zorganizowania profesjonalnej i zależnej od państwa administracji miejskiej, zniesiono wynikający z prawa chełmińskiego podział na organy władzy administracyjnej i sądowej. Na miejsce rady miejskiej i ławy sądowej wprowadzono kolegium magistrackie, w skład którego wchodziłi opłacani urzędnicy: burmistrz, wiceburmistrz, sędzia, pan wetowy oraz sześciu asesorów. Kolegium magistrackie zatrudniało także pisarza i kamlarza¹⁸.

W Kwidzynie, w przeciwieństwie do większości miast pruskich, nie wykształcił się odrębny organ władzy komunalnej reprezentujący obywateli. Ich udział w podejmowaniu decyzji dotyczących całej gminy wyrażał się w prawie do wyboru czterech przedstawicieli uczestniczących w wyborze burmistrza. Wprowadzona przez króla Prus reforma władz miejskich nadawała obywatelom prawo wyboru przedstawiciela, który miał uprawnienia do biernego udziału w posiedzeniach kolegium magistrackiego¹⁹.

Cechą charakterystyczną miast pruskich podlegających władzy biskupów była silniejsza niż w miastach podlegających zakonowi niemieckiemu kontrola władzy terytorialnej nad samorządem miejskim. Biskup pomezański zachował dla siebie nie tylko zwierzchność nad jurysdykcją miejską i wzmiankowane już wyżej prawo do mianowania sędziego, ale także szereg uprawnień ustawodawczych i administracyjnych. Wilkierz z 1480 roku przyznawał panu miasta prawo do kontroli handlu nieruchomościami. Zgodnie ze statutem wydanym przez biskupa Hioba von Dobenecka w 1510 roku władca miasta miał prawo do stanowienia wilkierza, akceptowania corocznego raportu rady o stanie finansów miejskich oraz wyrażania zgody na przyjęcie nowych obywateli, a jego przedstawiciel mógł uczestniczyć w posiedzeniach rady miejskiej. Kwidzyn miał status głównego miasta we władztwie terytorialnym biskupów pomezańskich nie tylko dzięki usytuowaniu w nim katedry i rezydencji władcy terytorialnego, ale także ze względu na kompetencje prawnoustrojowe kwidzyńskich władz: rada miejska Kwidzyna i ława sądowa wspólnie z biskupem udzielały innym miastom pomezańskim porad prawnych w zakresie interpretacji prawa chełmińskiego. Poza tym miary i wagi w całym władztwie terytorialnym miały być określone według zwyczajów panujących w mieście katedralnym²⁰.

W czasach nowożytnych władzę terytorialną reprezentował wobec miasta książe starosta²¹. Zgodnie z zarządzeniem królewskim z 1723 roku Kwidzyn zaliczał się do miast średnich, określonych jako ośrodki drugiej klasy²².

Wielka polityka często w sposób tragiczny wpływała na losy miasta, jego mieszkańcy mieli jednak bardzo ograniczone możliwości aktywnego włączania się w działania polityczne lub militarne wykraczające poza lokalną skalę. W średniowieczu Kwidzyn jako główny ośrodek władztwa terytorialnego biskupów pomezańskich często stawał się celem ataku najeźdźców. Drugą przesłanką określającą rolę miasta w konfliktach militarnych było jego położenie na ważnym szlaku, prowadzącym od ujścia Wisły przez Malbork do ziemi chełmińskiej. Dotkliwe straty przyniosły mieszkańcom Kwidzyna konflikty zbrojne zakonu niemieckiego z Królestwem Polskim. W wojennych latach 1409–1411 miasto nie było atakowane przez wojska polskie, gdyż biskup pomezański Johann II Ryman po klęsce zakonu niemieckiego w bitwie pod Grunwaldem 15 lipca 1410 roku podporządkował się władzy króla Polski Władysława II. W czasie odwrotu armii polskiej i litewskiej spod Malborka (niem. Marienburg) król odwiedził Kwidzyn i miał nadać mieszczanom, biskupowi i kapitule przywileje, których treść pozostaje jednak nieznana. Z kolei w 1414 roku wojska polskie próbowały zdobyć Kwidzyn, jego mieszkańcy wobec rosnącego zagrożenia schronili się wtedy na zamku²³. Konflikty militarne Zakonu z Królestwem Polskim powodowały, że rosło niezadowolenie elit wielkich miast i rycerstwa z rządów korporacji duchownej. Od lat trzydziestych XV wieku delegaci wielkich miast pruskich i rycerstwa coraz wyraźniej domagali się na zjazdach z wielkim mistrzem dopuszczenia do udziału w rządach²⁴. Kwidzyn ze względu na swoje położenie – poza władztwem terytorialnym zakonu niemieckiego oraz w sąsiedztwie wielkich miast i regionów zamieszkałych przez aktywnych działaczy stanu rycerskiego – często wybierany był na miejsce zjazdów stanowych. Odbył się tam także 14 marca 1440 roku zjazd założycielski Związku Pruskiego – organizacji, która jednoczyła stany pruskie. W latach 1440–1453 delegaci miast i rycerstwa spotykali się w Kwidzynie dwadzieścia jeden razy, z reguły ich obrady toczyły się w ratuszu. Wprawdzie rada miejska Kwidzyna przystąpiła do Związku Pruskiego już 17 kwietnia 1440 roku, ale jej zaangażowanie w działania opozycji stanowej, głównie ze względu na wrogi stanowisko biskupa pomezańskiego wobec Związku Pruskiego, było bardzo skromne. Zachowane źródła potwierdzają udział kwidzyńskich delegatów tylko w pięciu zjazdach w końcowej fazie konfliktu z zakonem niemieckim, w latach 1450–1453²⁵.

¹⁷ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 90–91; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 110; R. Czaja, *Krajobraz miejski Pomezanii w średniowieczu*, [w:] *Studia z dziejów diecezji pomezańskiej w 775. rocznicę jej utworzenia*, red. J. Liguz, Pelplin 2020, s. 17.

¹⁸ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 94; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 113–114; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 137.

¹⁹ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 94.

²⁰ R. Czaja, *Krajobraz* (jak przyp. 17), s. 56.

²¹ R. Czaja, *Pomezański statut o miastach z 1510 roku: przyczynek do polityki miejskiej biskupów pruskich*, [w:] *Stilo et animo : prace historyczne ofiarowane Tomaszowi Jasieńskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Dorna et al., Poznań 2016, s. 453–463; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 62; G. Döhring, *Willküren einiger Stadt- und Landegemeinden im Kreise Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 10 (1910), s. 25–35.

²² H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien : ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preußen*, Marienwerder 1884, s. 222–223;

M. Glauert, *Das Domkapitel* (jak przyp. 7), s. 179; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 94.

²³ S. Jóźwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweda, S. Szybkowski, *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, s. 495, 553; A. Radziwiński, *Kwidzyn* (jak przyp. 13), s. 87.

²⁴ R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 212–213; S. Jóźwiak, *Kryzys władzy terytorialnej*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 342–344.

²⁵ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 2, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1880, s. 177, nr 113; *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 3, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1884, s. 399, 512; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 16; R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 28 (2001), s. 104.

Dotkliwych zniszczeń miasto doznało w czasie wojny trzy-nastoletniej między zakonem niemieckim a Królestwem Polskim i Związkiem Pruskim w latach 1454–1466. Po wybuchu 4 lutego 1454 roku zbrojnego powstania stanów pruskich przeciw Zakonowi biskup Kaspar Linke i przedstawiciele rycerstwa pomeziańskiego podjęli próbę mediacji między Związkiem Pruskim a wielkim mistrzem. Wobec niepowodzenia zabiegów dyplomatycznych biskup oraz rycerstwo i miasta jego władztwa terytorialnego przyłączyli się do powstania przeciw władzy wielkiego mistrza, a 29 kwietnia 1454 roku Kaspar Linke uznał inkorporację Prus do Królestwa Polskiego i złożył hołd królowi Władysławowi II Jagielle. Po klęsce wojsk Związku Pruskiego i króla Polski w bitwie pod Chojnicami władca terytorialny Pomezanii przeszedł 24 września 1454 roku na stronę wielkiego mistrza, a miesiąc później Kwidzyn zajęły wojska zakonu niemieckiego²⁶. Miasto i zamek kapituły ze względu na położenie na drodze z Torunia do Malborka i Gdańska stanowiły ważny punkt oparcia dla działań militarnych prowadzonych przez zaciężnych zakon niemieckiego w ziemi chełmińskiej i nad dolną Wisłą. Utrzymanie oddziału wojskowego stanowiło dla mieszczan duże obciążenie. Z tego też względu w czerwcu 1460 roku burmistrz Nicolaus Polan wspólnie z wiceburmistrzem Matthiasem Jawche i dzieściołami innymi mieszczanami planowali oddać miasto w ręce wojsk królewskich z Grudziądza, spisek został jednak wykryty przez zaciężnych Zakonu. We wrześniu 1460 roku wojska polskie spaliły miasto, ale po nieudanym ataku na zamek szybko się wycofały²⁷. Kończący wojnę trzynastoletnią pokój w Toruniu w 1466 roku zmienił położenie polityczne biskupiego władztwa: znalazło się ono między przyłączonymi do Polski Prusami Królewskimi a terytorium zakonu niemieckiego w Prusach. Z sąsiedztwa z państwami pozostającymi w konflikcie wynikało zagrożenie także dla Pomezanii. W czasie wojny o obsadę biskupstwa warmińskiego w latach 1478–1479 władca Pomezanii opowiedział się po stronie wielkiego mistrza, w odwecie wojska polskie we wrześniu 1478 roku zdobyły miasto i zamek. Dewastację zabudowy miejskiej i katedry przyniósł też kolejny, trwający w latach 1519–1521 konflikt między Królestwem Polskim a wielkim mistrzem zakonu niemieckiego; 13 marca 1520 roku po całodziennym bombardowaniu miasto i zamek poddały się wojskom królewskim²⁸.

Konsekwencją zawartego 8 kwietnia 1525 roku traktatu pokojowego między wielkim mistrzem Albrechtem von Hohenzollern a królem Polski Zygmuntem Starym było włączenie biskupiej Pomezanii do księstwa pruskiego. Utrzymujący się ponad sto lat okres pokoju został przerwany w 1626 roku przez inwazję armii króla Szwecji Gustawa Adolfa, który dążył do zajęcia terenów położonych u ujścia Wisły. W czasie trwającej do 1635 roku wojny wojska szwedzkie w czasie przemarszów z Malborka do ziemi chełmińskiej dwukrotnie zdobyły Kwidzyn. Po raz pierw-

szy, w 1628 roku, oddziały szwedzkie przebywały tam kilka dni, natomiast po ponownym zdobyciu miasta w 1629 roku pozostały w nim aż do zakończenia wojny w 1635 roku. Zachodnia część Księstwa Pruskiego ponownie stała się obszarem działań wojennych w czasie kolejnego konfliktu szwedzko-polskiego w latach 1655–1660. Armia szwedzka trzykrotnie zajmowała Kwidzyn (1655, 1658, 1659), zmuszając mieszczan do wypłaty kontrybucji i kwaterunku wojsk²⁹. Zawarcie pokoju w Oliwie w 1660 roku między Polską a Szwecją przyniosło Kwidzynowi stuletni okres pokoju. Z wielką polityką mieszkańcy miasta, które od połowy XVII wieku stało się ważną stacją na drodze z Berlina do Królewca, mogli się zetknąć przy okazji wizyt elektorów brandenburskich i królów pruskich. W 1709 roku odbył się w Kwidzynie dziesięciodniowy zjazd króla Prus Fryderyka I z carem Rosji Piotrem Wielkim. Po blisko stuletniej przerwie obce wojska wkroczyły do miasta w czasie wojny siedmioletniej (1756–1763). W latach 1758–1762 stacjonowały w Kwidzynie oddziały rosyjskie. Na potrzeby kwatery głównodowodzącego wojskami rosyjskimi w Prusach Wschodnich generała Wilhelma Fermora wzniesiono pałac w zachodniej części dawnego przedzamcza. Mieszkańcy zmuszani byli do wypłaty kontrybucji oraz dostarczania prowiantu i kwaterunku dla wojska rosyjskiego. Generalnie jednak czteroletnia okupacja nie spowodowała zniszczeń zabudowy miejskiej i ruiny gospodarczej mieszczan³⁰.

*

Przestrzeń osadnicza Kwidzyna w epoce przedprzemysłowej obejmowała trzy wzgórza na falistej wysoczyźnie. Na tym terenie powstały: zamek biskupa pomeziańskiego z wolą zamkową, miasto wraz z katedrą i zamkiem kapituły pomeziańskiej otoczone wspólnym murem obronnym, przedzamcze oraz przedmieścia. Zróżnicowaniu przestrzennemu i funkcjonalnemu towarzyszyła także zróżnicowana struktura własnościowa poszczególnych części kompleksu osadniczego, które należały do miasta, biskupa, kapituły, a od XVI wieku także księcia pruskiego³¹.

Pod budowę miasta wybrano środkowe wzniesienie nad doliną Wisły, charakteryzujące się dogodnymi warunkami obronnymi. Wysoka skarpa wysoczyzny utrudniała dostęp do miasta od strony zachodniej, a od południowego zachodu i północy naturalną granicę przestrzeni miejskiej stanowiły głębokie wąwozy, od wschodu do granic miasta przylegał staw; jedynie po stronie północno-wschodniej teren bez żadnych przeszkód naturalnych łączył się z Pojezierzem Iławskim³². Warunki naturalne utrudniały wymierzenie w Kwidzynie regularnego, prostokątnego planu miasta, który stosowano w wielu innych miastach pruskich. Z tych powodów teren w obrębie murów miał kształt nieregularnego pięcioboku o powierzchni około 6 ha, wydłużonego w kierunku

²⁹ A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 127–128; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 26–27; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 86–87.

³⁰ W. Odyniec, *Czasy nowożytne*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (jak przyp. 1), s. 103; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1994–2001*, Kwidzyn 2002, s. 62; H. C. W. Jahn, *Chronik der Stadt Marienwerder in Westpreußen mit Auszügen der allgemeinen*, Marienwerder 1844, s. 133.

³¹ A. Dreger, *Nazwy ulic Kwidzyna*, „Zeszyty Kwidzyńskie” 12 (2008), s. 23.

³² A. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 91.

²⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 146, 172, 278, 288.

²⁷ *Geschichte von eines Bundes*, hrsg. v. M. Toeppen, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 4, Leipzig 1870, s. 204; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 17.

²⁸ A. Radziwiński, *Kwidzyn* (jak przyp. 13), s. 90; J. Powierski, *Średniowiecze* (jak przyp. 6), s. 82.

ku południowo-wschodnim. Na podstawie informacji o czynszu gruntowym placonym przez mieszczan można sądzić, że początkowo wymierzono 51 parcel. W okresie od XIV do XVI wieku w wyniku podziałów liczba działek wzrosła do 72 i bez większych zmian utrzymała się do połowy XVIII stulecia. Kwidzyn należał więc do grupy najmniejszych miast pruskich. Pełnowartościowe działki, których posiadacze uprawnieni byli do warzenia piwa, miały zwykle szerokość od jednego do dwóch prętów oraz długość od siedmiu do dziesięciu prętów (1 pręt = 4,325 m)³³. Przy murach, w bramach oraz na małych parcelach powstałych w wyniku dzielenia pełnowartościowych parcel stawiano małe budynki mieszkalne, bez podwórza, zwane budami. W 1696 roku naliczono w mieście 23 tego typu obiekty. W średniowieczu domy mieszczan budowano głównie z drewna. Dopiero w XVI wieku zaczęto liczniej wznosić budynki w konstrukcji szachulcowej (drewniano-gliniane) na murowanej podmurówce³⁴.

Dostępne źródła archeologiczne i pisane nie dają podstaw do określenia układu przestrzennego najstarszej osady. Wątpliwa wydaje się hipoteza, że kwadratowy rynek został wymierzony już w mieście założonym w 1234 roku, gdyż plan miasta z centralnie usytuowanym rynkiem pojawia się w Prusach dopiero w połowie XIII wieku. Być może świadectwem najstarszego układu przestrzennego, którego główną osią byłaby szeroka ulica, jest ciąg komunikacyjny prowadzący od południowej części późniejszego rynku, zwanej Długim Targiem (niem. langer Markt), przez ulicę Długą (niem. Lange Gasse) do Bramy Grudziądzkiej³⁵. Można przypuszczać, że dopiero w czasie odbudowy miasta w latach pięćdziesiątych lub siedemdziesiątych XIII wieku wytyczono w Kwidzynie kwadratowy rynek o wymiarach około 70 m x 70 m³⁶. Początkowo rynek otaczało osiem bloków zabudowy. Teren za dwoma północnymi blokami został przeznaczony na kościół parafialny oraz cmentarz. Przekazanie przez biskupa w 1286 roku kapitulie prawa patronatu nad kościołem parafialnym, przekształconym następnie w katedrę, oraz budowa zamku kapituły spowodowały zmiany w zagospodarowaniu północnej części miasta. Północno-zachodni blok zabudowy przeznaczono na budowę zamku, a część bloku północnego na budowę katedry. Poszczególne pierzeje rynku posiadały własne nazwy, być może nawiązujące do funkcji handlowych. Południową część nazywano Długim Targiem, wschodnią Targiem Węglowym (niem. Kohlenmarkt), a pierzeje północna i zachodnia nosiły miano Targu Drzewnego (Holzmarkt)³⁷. Z narożników rynku wybiegały cztery ulice bramne. W kierunku południowym, do Bramy Nizinnej prowadziła ulica Nizinna (niem. Niederstraße). Na południowy zachód, do Bramy Grudziądzkiej wytyczono dwie ulice: od południa wzmiankowaną już ulicę Długą, przy końcu XVIII wieku

zwaną Szeroką (niem. Breite Straße), a od północy ulicę Wąską (niem. Schmale Straße). Z północno-wschodniego narożnika rynku w kierunku Bramy Malborskiej biegła ulica Malborska (niem. Marienburger Straße).

Otoczające miasto mury zbudowano między końcem XIII wieku a latami trzydziestymi XIV stulecia. Miejski system obronny wzmocniało kilka wież oraz trzy wspomniane już bramy. Od pierwszej połowy XIV wieku system ten był ściśle złączony z katedrą i zamkiem kapituły, które w sytuacjach zagrożenia zapewniały schronienie mieszkańcom. Nazwy bram miejskich pojawiają się w zapiskach w księdze miejskiej z około 1500 roku. Największe znaczenie komunikacyjne miały bramy Malborska (niem. Marienburger Tor), przez którą prowadziła droga do północnej Pomezanii i dalej do Malborka, oraz Grudziądzka (niem. Graudenzer Tor), nazywana także Bramą Wysoką (niem. Hohe Tor), za którą wiodła droga na południe, do ziemi chełmińskiej. Po obu bokach Bramy Malborskiej wzniesiono dwie wieże obronne, a przed Bramą Grudziądzką obronne przedbramie. Za Bramą Nizinną – zwaną także w XVI wieku Wodną (niem. Wasser Tor), a w XVIII stuleciu Gniewską (Mewer Tor) – rozciągała się droga do Doliny Kwidzyńskiej i do przeprawy przez Wisłę. Czwartą bramę wybito w północno-zachodnim narożniku murów obronnych, została jednak zlikwidowana na początku XIV wieku po wybudowaniu zamku kapituły, do którego przylegał północny skraj zachodniego odcinka murów miejskich. W drugiej połowie XVII wieku system obronny miasta został wzmocniony przez wybudowane przed bramami Grudziądzką i Malborską murowano-ziemne basteje. W XVIII wieku w ramach modernizacji układu przestrzennego bramy zostały rozebrane. Najszybciej wyburzono Bramę Nizinną, między 1743 a 1755 rokiem Bramę Malborską, a w roku 1758 Bramę Grudziądzką³⁸.

Ratusz, usytuowany pośrodku rynku, był najstarszym budynkiem publicznym w Kwidzynie; pełnił funkcje domu handlowego i siedziby władzy komunalnej. Dom kupiecki wzmiankowany jest już w przywileju z 1336 roku, w którym pojawiają się także informacje o składzie wina w jego piwnicach oraz o ławach rzeźnickich, chlebowych, szewskich i budach kramarzy³⁹. W wyniku przebudowy przeprowadzonej na początku XVII wieku gotycka forma ratusza została przekształcona w renesansową. W piwnicach ratuszowych urządzono winiarnię miejską i salę tortur. Na parterze znajdowały się ławy rzeźnicze, izba więzienna oraz waga. Pierwsze piętro zajmowała sala rady i archiwum oraz sala zebrań obywateli. Na ostatnim piętrze znajdowały się pomieszczenia sądu oraz izba straży miejskiej. Od strony południowej do ratusza przylegała czterokondygnacyjna wieża z zegarem, po raz pierwszy wzmiankowanym w źródłach w 1579 roku. Z ratuszem sąsiadowało osiem bud – pięć od strony zachodniej i trzy od wschodu. Pierwotnie były one przeznaczone na potrzeby handlu detalicznego, ale od końca XVII wieku w coraz większym stopniu wykorzystywano je na mieszkania dla sług rady (pisarza, dowódcy straży miejskiej, zegarmistrza). W budach tych urządzono także mieszkania dla biednych uczniów szkoły miejskiej

³³ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 51; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 53; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (jak przyp. 30), s. 14–16.

³⁴ T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101 (Marburg 1976), s. 230; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (jak przyp. 30), s. 48.

³⁵ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 58.

³⁶ A. J. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 94–95; R. Czaja, *Urbanizacja kraju, [w:] Państwo zakonu krzyżackiego* (jak przyp. 24), s. 194.

³⁷ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 58.

³⁸ A. J. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 97–98; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 52–53, 56–57.

³⁹ *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 68.

(niem. Pauperbude). W XVIII wieku budę położoną przy południowo-wschodnim narożniku ratusza przebudowano na siedzibę odwachu (straży miejskiej). W pobliżu ratusza znajdowały się także obiekty związane z sądownictwem miejskim, takie jak pręgierz w formie osła, żelazna obręcz oraz słup hańby, do których zakuwano skazanych. W południowej części rynku urządzono główną studnię miejską. Druga dostępna dla ogółu mieszczan studnia, zwana „Kunst”, wzmiankowana po raz pierwszy w 1586 roku, stała przed Bramą Niziną, w pobliżu Targu Rybnego⁴⁰.

*

Tereny położone za murami miejskimi można podzielić na dwie kategorie. Bezpośrednio za bramami już od XIV wieku rozwijały się przedmieścia, na których znajdowały się urządzenia związane z produkcją rzemieślniczą, place i budynki służące do magazynowania produktów rolniczych i drewna oraz ogrody i budy zamieszkałe głównie przez robotników dniówkowych, ogrodników i rzemieślników. Za przedmieściami rozciągało się patrymonium ziemskie z polami uprawnymi i pastwiskami. Najstarsze przedmieście, zwane Podolice („Podeliche”), wzmiankowane jest już w przywileju z 1336 roku⁴¹. Jego mieszkańcy podlegali jurysdykcji sędziego miejskiego. Przedmieście to zajmowało teren między podnóżem wysoczyzny a rzeką Liwą; jego północny skraj leżał na wysokości przedzamcza, a południowy na wysokości Bramy Nizinnej. W wykazie czynszów z około 1500 roku wymieniono sześć ogrodów oraz dwie garbarnie na Podolicach. W tym czasie na przedmieściu rozwijającym się bezpośrednio przed Bramą Niziną były cztery ogrody⁴², stodoła oraz słodownia i łaźnia, w której wykorzystywano wodę ze spływającego z wysoczyzny strumienia; w XVII wieku działały tam także dwa warsztaty garncarskie oraz garbarnia. Funkcja mieszkalna Przedmieścia Nizinnego nie wykazywała w okresie nowożytnym tendencji wzrostowej, w XVII–XVIII wieku wzmiankowanych jest w źródłach od 12 do 14 bud, w których mieszkali rzemieślnicy i robotnicy dniówkowi⁴³. Znacznie lepiej rozwiniętą strukturę mieszkalną i przestrzenną miały przedmieścia Malborskie i Grudziądzkie, które powstały przy najważniejszych drogach prowadzących do miasta od północy i południa. Na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej rozwinęła się na nich sieć ulic łączących dwa główne trakty, czyli ulice Grudziądzką i Malborską: Mälzergasse (około 1500 r.; dzisiaj Magazynowa), Stumpengasse (około 1500 r.; dzisiaj Słowiańska) i Grenzgasse (1573; dzisiaj J. Piłsudskiego)⁴⁴.

Na rozwój zabudowy mieszkalnej na Przedmieściu Grudziądzkim (położonym przed Bramą Grudziądzką) w okresie nowożytnym wskazuje porównanie informacji zawartych w księgach miejskich. Około 1500 roku na tym terenie znajdowały się 22 ogrody, 9 stodół oraz dom (przy Bramie Grudziądzkiej), nato-

miast w księdze gruntowej z 1751 roku wzmiankowanych jest 21 bud. Na obszarze przed Bramą Grudziądzką ulokowano jeszcze dwie słodownie, dwór mieszczański, szubienicę, garbarnię, łaźnię oraz szpital św. Jerzego i cmentarz. Plac przed bramą był u schyłku średniowiecza nazywany Targiem Końskim (niem. Roßmarkt).

Ulica Malborska – główna oś komunikacyjna przedmieścia północnego – stanowiła w średniowieczu granicę między terenem miejskim a obszarem podlegającym władzy kapituły. Przed Bramą Malborską i przy ulicach prowadzących w kierunku Przedmieścia Grudziądzkiego około 1500 roku znajdowało się 7 domów, 2 budy, 6 ogrodów, 13 stodół oraz słodownia. Do końca XVIII wieku liczba bud wzrosła do 19. Na początku XVII wieku na zachód od ulicy Malborskiej, na terenie należącym do domeny książęcej mieszkało 24 zagrodników, a w 1772 roku na całym przedmieściu stało 37 domostw⁴⁵.

*

Proces kształtowania się patrymonium ziemskiego Kwidzyna trwał ponad trzysta lat. Początkowo zakon niemiecki, a następnie biskupi pomezańscy nadawali miastu dobra ziemskie głównie w pradolinie Wisły, gdzie rolnicze wykorzystanie gruntów wymagało budowy infrastruktury melioracyjnej, wałów przeciwpowodziowych i kanałów odwadniających. Dogodniejsze do zagospodarowania były tereny wysoczyzny, które początkowo władcy terytorialni Kwidzyna w większości zatrzymali do własnego użytku.

W Dolinie Kwidzyńskiej miasto otrzymało obszar o powierzchni około 120 łanów (1 łan = 16,8 ha) między Nogatem a Wisłą. Jego północny skraj sięgał do jeziora powstałego w wyniku prac melioracyjnych (niem. Mariensee) i do późniejszej wsi miejskiej Lipianki (niem. Ziegellack) nad Wisłą, południowy zaś do należącej do biskupów wsi Grabowo (niem. Grabau)⁴⁶. W miarę zagospodarowywania patrymonium w dolinie Wisły poszczególne pola i łąki były przypisywane do działek miejskich. Dokument z 1389 roku zawiera informację, że trzy czwarte parcel miejskich posiadało już własne pola, z 1393 roku zaś pochodzi informacja o folwarkach mieszczańskich położonych na terenie między drogą do przeprawy przez Wisłę w Korzeniewie (niem. Kurzebrack) a wsią Mareza (niem. Mareese)⁴⁷. W 1588 roku rada miejska dokonała nowego przydziału pól i pastwisk o powierzchni ponad 89 łanów w Korzeniewie, Marezie, Lipiankach i Oborach (niem. Oberfelde) do 72 parcel miejskich. Zgodnie z wilkierzem z 1588 roku grunty ziemskie stanowiły wraz z parcelami w mieście nierozdzielną jednostkę własnościową, mogły być jednak przez mieszczan wydzierżawiane. W posiadaniu rady miejskiej pozostało blisko 14 łanów. Utrzymanie systemu melioracyjnego na terenie pradoliny wymagało od miasta i obywateli znacznych nakładów finansowych i świadczeń w robociznie. Nadzór nad pracami budowlanymi sprawował

⁴⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 99–102; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 139; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 104; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (jak przyp. 32), s. 48, 62.

⁴¹ *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 69.

⁴² Według E. Wernickego, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 65, stosowany w księdze czynszowej termin „ogród” oznaczał także mały budynek mieszkalny (budę).

⁴³ A. Dreger, *Nazwy ulic* (jak przyp. 31), s. 23; Z. Wendt, *Katrynka graniczna struga*, Kwidzyn 2006, s. 53, il. 45; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 61.

⁴⁴ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 62; A. Dreger, *Nazwy ulic* (jak przyp. 31), s. 39, 52, 80.

⁴⁵ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 63; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 63; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 106–107.

⁴⁶ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 55–56; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 72–73; Z. Wendt, *Katrynka* (jak przyp. 43), s. 21–40.

⁴⁷ *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, hrsg. v. J. Voigt, Bd. 4, Königsberg 1853, s. 92; *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, hrsg. v. J. Voigt, Bd. 5, Königsberg 1857, s. 59.

rajca pełniący urząd pana budowlanego. Początkowo koszty budowy i utrzymania wałów i kanałów dzielone były między mieszczan, natomiast od końca XVI wieku większą rolę zaczęło odgrywać finansowanie bezpośrednio z kasy miejskiej, z pieniędzy pochodzących między innymi z czynszów płaconych przez dzierżawców pól i łąk⁴⁸. System irygacyjny nie zawsze jednak zdołał powstrzymać napór wód przybierających w Wiśle. Częste przełamania wałów skutkowały niszczeniem upraw i na wiele lat uniemożliwiały rolnicze wykorzystanie Doliny Kwidzyńskiej. Największe szkody spowodowały powodzie w 1427, 1505, 1699, 1715, 1745 i 1753 roku. Ogółem do połowy XIX wieku wały wiślane były przerywane przynajmniej trzydzieści siedem razy⁴⁹.

Z treści przywileju lokacyjnego z 1336 roku wynika, że początkowo biskupi nadali mieszczanom na wysoczyźnie jedynie dwa kompleksy pól i pastwisk – jeden na północy między Nogatem a drogą do Malborka, drugi na południu między Karczewicami (niem. Karschwitz), Liwą i drogą do Grudziądza. Stosunki własnościowe na obszarze sąsiadującym z Kwidzynem skomplikowało utworzenie kapituły katedralnej, która otrzymała od biskupa część uposażenia ziemskiego kosztem miasta. W jej posiadaniu znalazły się już na początku XIV wieku dobra na terenie Doliny Kwidzyńskiej, jezioro i wieś Mareza, a w 1400 roku biskup rozstrzygając spór między mieszczanami a kanonikami przekazał im należące wcześniej do mieszczan grunty na wysoczyźnie między Nogatem a drogą do Malborka⁵⁰.

Dopiero od początku XVI wieku dzięki nadaniom biskupa, a po 1525 roku książąt pruskich stopniowo zaczęło się zwiększać patrymonium ziemskie Kwidzyna na wysoczyźnie. W 1505 roku biskup Hiob von Dobeneck, chcąc zrekompensować straty spowodowane zalaniem przez wody Wisły pól i łąk w Dolinie Kwidzyńskiej, wydzierżawił mieszczanom tak zwane Pole Zamkowe o powierzchni 17 łąnów i 7 morg (30 morg = 1 łąn), obejmujące osady Mühlenfeld i Rozpędziny (niem. Rospitz). W 1645 roku elektor Fryderyk Wilhelm przekazał miastu ten obszar na własność. Kolejne nadania dóbr ziemskich i lasów na wysoczyźnie Kwidzyn otrzymał od książąt pruskich w Dankowie (niem. Semler) w 1540 roku oraz w Karszwicach, najpierw w 1577 roku w dzierżawę, a w 1615 roku na własność. W części patrymonium na wysoczyźnie, o łącznej powierzchni 81 łąnów i 11 morg, podobnie jak i w Dolinie Wisły, wydzielono pola, które przyłączono do 72 parcel miejskich. Na terenie posiadłości ziemskich na wysoczyźnie, a także w ich sąsiedztwie w XVI i XVII wieku funkcjonowały zakłady przemysłowe, które korzystały z energii wodnej rzeki Liwy i jej dopływów: hamernia, kuźnia miedzi, dwie papiernie oraz młyn szlifierski⁵¹.

*

⁴⁸ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 74, 78–79, 83; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 109.

⁴⁹ M. Toeppen, *Die Niederung bei Marienwerder. Eine historisch-chorographische Untersuchung mit besonderer Rücksicht auf Weichselburg und Zantir*, „Altpreußische Monatsschrift” 10 (1873), s. 247.

⁵⁰ *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 68–69; A. Radziwiński, *Kwidzyn* (jak przyp. 13), s. 64–67.

⁵¹ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 98–100; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 83–85; B. Zagórska, *Papiernia miejska w Kwidzynie*, „Zeszyty Kwidzyńskie” 4 (2001), s. 28–31.

Wyjątkową cechą kwidzyńskiego kompleksu osadniczego w średniowieczu było usytuowanie miasta między dwoma zamkami, należącymi do biskupa i do kapituły. Na wzgórzu położonym na południe od miasta znajdował się zamek biskupi. Jego początki sięgają 1233 roku, gdy Hermann Balk, mistrz krajowy zakonu niemieckiego na Prusy, wznosił pierwszą warownię z gliny i kamienia jako punkt oparcia dla krzyżowców walczących z Pomezanami. Na podstawie wyników badań archeologicznych prowadzonych w latach dwudziestych XX wieku można przypuszczać, że mur zamkowy zbudowano na osi północ–południe, na planie prostokąta o wymiarach 50 x 29 m. W 1242 roku forteca została zniszczona przez Prusów, a jej odbudowę podjął w 1255 roku biskup pomezański. Prace budowlane musiały postępować dość szybko, gdyż w 1267 i 1277 roku zamek oparł się atakom Prusów. Jego południowe skrzydło stanowił budynek mieszkalny o wymiarach około 30 x 10 m, w którym urządzono rezydencję biskupią. Wjazd do zamku prowadził przez przedzamcze od strony wschodniej. Od lat sześćdziesiątych XIV wieku znaczenie zamku kwidzyńskiego jako rezydencji biskupiej zaczęło maleć na korzyść zamku w Prabutach (niem. Riesenburg). W drugiej połowie XV i na początku XVI wieku zamek, rzadko odwiedzany przez władcę terytorialnego, mocno ucierpiał w czasie kolejnych konfliktów zbrojnych: wojny trzynastoletniej (1454–1466), wojny popiej (1478–1479) i najazdu wojsk polskich w 1520 roku. Proces dewastacji zamku przyspieszyła sekularyzacja dóbr biskupich. W latach czterdziestych XVI wieku książę zezwolił na rozpoczęcie w nim prac rozbiórkowych; cegła z zamku posłużyła do budowy książęcego mielcucha, a w 1586 roku mieszczanie otrzymali zgodę władcy kraju na wykorzystanie materiału z zamkowej ruiny do budowy szkoły. W XVII wieku po zamku biskupim pozostała już tylko nazwa „Stary Zameczek” (niem. Alt-Schlößchen)⁵². Z zamkiem biskupim związane były wzmiankowane dobra ziemskie w zakolu rzeki Liwy, które w 1505 roku biskup przekazał miastu, oraz usytuowana na południe od zamku wolnizna (jurydyka). Wolnizna zamkowa, rozciągająca się w okolicach późniejszej ulicy Rumpelgasse (obecnie ul. Drzymaly) oraz przy prowadzącej do zamku od wschodu ulicy Ogrodowej (niem. Gartenstraße), po sekularyzacji biskupstwa została włączona do domeny książęcej. Na jej obszarze znajdowały się gospodarstwa oraz ogrody z budami, zamieszkanymi głównie przez rolników, robotników dniówkowych i rzemieślników. W źródłach z XVII i XVIII wieku wzmiankowanych jest na tym terenie ponad 20 nieruchomości. Na terenie wolnizny zamkowej znajdowały się także stodoły, ogrody i place składowe drewna dzierżawione za czynsz przez mieszczan kwidzyńskich⁵³.

Przełomowe znaczenie dla rozwoju kompleksu miejskiego miało utworzenie w 1284 roku kapituły z siedzibą w Kwidzynie oraz podniesienie rok później przez biskupa Alberta kościoła parafialnego do rangi katedry. Wraz z kanonikami pojawił się trzeci obok miasta i biskupa podmiot uczestniczący w kształtowaniu przestrzeni osadniczej. Kapituła otrzymała od biskupa teren

⁵² M. Jarzębowski, *Die Residenzen der Preussischen Bischöfe bis 1525* (Prussia Sacra 3), Toruń 2007, s. 41–49; W. Heym, *Das „Altschlößchen”* (jak przyp. 3), s. 1–28.

⁵³ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 65–66; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 126–128.

przylegający do północnych granic miasta. Jak już zaznaczono, budowa katedry i zamku kapituły spowodowała prawdopodobnie korektę miejskiego układu przestrzennego. Prace budowlane przy katedrze pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Jana Ewangelisty trwały około półwiecza, jeszcze w latach dwudziestych stał budynek dawnego kościoła parafialnego. Intensyfikacja prac budowlanych nastąpiła w latach czterdziestych XIV wieku, w dużym stopniu dzięki nadaniu w 1343 roku przez biskupa Bertolda von Riesenburg dochodów ze wsi Włodowo (niem. Walterdorf) na rozbudowę katedry. W tym czasie kościół katedralny i zamek kapituły zostały połączone w jeden kompleks o charakterze obronnym. O zakończeniu budowy świadczy dokument biskupa Johanna Möncha (1377–1409) z 1389 roku określający organizację służby liturgicznej przy ołtarzach w katedrze. Biskup ten ufundował mozaikę nad wejściem do katedry od strony miasta, przedstawiającą św. Jana Chrzciciela. Po sekularyzacji kapituły katedra stała się świątynią protestancką⁵⁴.

Po przekazaniu kapitule przez biskupa Ludeka między 1309 a 1320 rokiem terenu na północ od miasta mogły rozpocząć się prace budowlane przy zamku; ich zakończenie datowane jest na połowę XIV wieku. Obiekt ten został wzniesiony, podobnie jak i większość zamków zakonu niemieckiego w Prusach, na planie zbliżonym do kwadratu o bokach długości około 48 m. Cechą charakterystyczną budowli jest wieża sanitarna, usytuowana poza obwodem murów zamkowych, do której prowadził długi na 55 m krużganek. Brama wjazdowa do zamku znajdowała się od strony północnej, natomiast nie posiadał on bezpośredniego połączenia z miastem od południa. Po śmierci drugiego protestanckiego biskupa Pomezanii Paula Speratusa w 1551 roku w zamku rezydowali urzędnicy księcia pruskiego ze starostą na czele. W ciągu pierwszej połowy XVIII wieku budowla stopniowo traciła znaczenie militarne, ale pełniła nadal funkcje rezydencjonalne. W 1728 roku na górnych piętrach południowego skrzydła urządzono magazyn żywności. Od północnej strony przylegało do zamku i katedry przedzamcze z zabudową gospodarczą i magazynową oraz mieszkaniami dla służby. Otoczone było murem obronnym, a od zamku i katedry oddzielała je fosa o szerokości około 40–50 m⁵⁵. Przedzamcze stanowiło zaplecze gospodarcze dla zamku oraz dla rozciągających się od strony północnej posiadłości ziemskich kapituły, a po 1525 roku książęcego starostwa. Na kapitulne dobra składało się 12 łąnów we wsi Mareza i folwark między Nogatem a Liwą oraz 25 łąnów na wysoczyźnie z leżącymi w sąsiedztwie terenów miejskich folwarkami Salaterci, Knieberg i Dibau⁵⁶.

Pożary stanowiły w epoce przedprzemysłowej największe zagrożenie dla zabudowy, wznoszonej głównie z drewna. Podkreślić należy, że podejmowane po nich odbudowy miasta nie zmieniły jego układu przestrzennego. W średniowieczu miasto

było niszczone przez ogień głównie w czasie wojen. W 1414 roku mieszczanie sami podpalili swoje domy, aby utrudnić wojskom polskim szturm na zamek kapituły. Miasto płonęło także podczas wojny trzynastoletniej w 1460 roku oraz w 1478 roku w czasie wojny popiej. W epoce nowożytnej największe zniszczenia spowodowała pożoga w 1710 roku, która strawiła jedną trzecią zabudowy miejskiej, w tym wschodnią część rynku, ulicę Szeroką oraz Przedmieście Grudziądzkie⁵⁷.

*

Podstawą szacunków liczby mieszkańców Kwidzyna w średniowieczu i w epoce nowożytnej mogą być jedynie wskaźniki pośrednie, takie jak liczba nieruchomości i liczba gospodarstw domowych. Przy obliczeniach dokonywanych na podstawie liczby nieruchomości założono, że jeden dom zajmowało siedmiu mieszkańców, jedną budę – czterech. Przyjmując, że pierwotnie przestrzeń miejska była podzielona na około 50 parcel, można określić liczbę mieszkańców około 1300 roku na 350 osób. Szacując zaludnienie miasta u schyłku średniowiecza na około 820 osób, uwzględniono 72 nieruchomości położone w obrębie murów miejskich oraz 39 nieruchomości mieszkalnych na przedmieściach (ogrody, budy, domy), a także mieszkańców zamku i obu jurydyk zamkowych. W ciągu pierwszej połowy XVI wieku zaznaczył się wyraźny wzrost liczby mieszkańców. Liczba 162 gospodarstw domowych wzmiankowanych w 1571 r. pozwala przypuszczać, że w obrębie murów mieszkało około 540 osób, a na przedmieściach około 460 osób. Wykazy mieszczan uiszczających czynsz od nieruchomości oraz opłaty na rzecz parafii ewangelickiej wskazują, że liczba mieszkańców zwiększała się także w stuleciach XVII i XVIII. W latach trzydziestych XVIII wieku zaludnienie miasta przekroczyło 1200 osób, co oznacza wzrost o 65% w porównaniu do stanu z około 1500 roku. Pomyślny rozwój demograficzny zakłócały zarazy, szczególnie dotkliwie doświadczły one mieszkańców w latach 1597 i 1660, groźna była także epidemia dżumy w latach 1709–1710, na którą zmarło 341 osób, a więc blisko 25% mieszkańców⁵⁸.

Tabela 1. Zaludnienie Kwidzyna w latach około 1300–1738

Rok	Ok. 1300	Ok. 1500		1571		1677		1738	
	M	M	P	M	P	M	P	M	P
Liczba ludności	350	500	320	540	460	546	306	820	449
Razem	350	820		1000		852		1269	

M – miasto; P – przedmieścia.

Źródło: T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas“ 101 (Marburg 1976), s. 100–101; A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525–1772*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013, s. 122; E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. 94–96.

⁵⁴ *Codex diplomaticus*, Bd. 4 (jak przyp. 47), s. 91–93; *Urkundenbuch* (jak przyp. 9), s. 77–79; L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982, s. 16–22; L. Krantz-Domasłowska, *Katedra w Kwidzynie*, Toruń 1999, s. 30–40; M. Glauert, *Das Domkapitel* (jak przyp. 7), s. 83–85.

⁵⁵ B. Wasik, *Zamek kapitulny w Kwidzynie w średniowieczu. Architektura i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 39 (2023), s. 99–103, 106–108; L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek* (jak przyp. 54), s. 22; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 163–164, 205–206; M. Glauert, *Das Domkapitel* (jak przyp. 7), s. 105–107.

⁵⁶ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 115–125.

⁵⁷ Johannes von Posilge, Officials von Pomesanien, *Chronik des Landes Preussen*, hrsg. v. E. Strehle, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 345; *Geschichte von wegen* (jak przyp. 27), s. 204; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 17, 33; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 106.

⁵⁸ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 63–65, 94, 158–159; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 122.

Pod względem prawnym ludność Kwidzyna dzieliła się na trzy grupy. Najwyższe miejsce w hierarchii społecznej i majątkowej zajmowali pełni obywatele (niem. *Vollbürger*). Posiadali oni parcele, z którymi związane było prawo do warzenia piwa, oraz pola, ogrody i pastwiska na obszarze patrymonium ziemskiego. Grupa ta dysponowała także prawem do prowadzenia handlu oraz zasiadania w radzie miejskiej. Pełne obywatelstwo mogło być nadane osobom wolnym, które mogły przedłożyć list do brego urodzenia z legalnego związku. Od XVI wieku z wymogu przedstawiania tych zaświadczeń zwolnieni byli szlachcice. Z wpisaniem do księgi obywateli łączył się też wymóg uiszczenia odpowiedniej opłaty oraz posiadania odpowiedniego uzbrojenia. Dopiero po nabyciu obywatelstwa mieszczanin mógł zakupić parcelę. W XVIII wieku zaznacza się proces uniezależniania pełnego obywatelstwa od posiadania nieruchomości. Rada miejska mogła nadać pełne obywatelstwo także osobie wynajmującej dom, która nie mogła jednak korzystać z przywileju warzenia piwa⁵⁹. Drugą grupę tworzyli mieszczenie mający tzw. mniejsze obywatelstwo. Mieszkali oni z reguły w budach, za które płacili czynsz do kasy miejskiej, uiszczali też opłaty za korzystanie z pastwisk i lasów. Najniższe miejsce w hierarchii społecznej zajmowali mieszkańcy nieposiadający prawa miejskiego: robotnicy najemni, służba, margines społeczny oraz zagrodnicy. Niektórzy z nich posiadali na przedmieściu małe działki ogrodowe. Na podstawie źródeł z pierwszej połowy XVIII wieku można szacować, że pełni obywatele i ich rodziny stanowili około 39% ogółu mieszkańców Kwidzyna, mniejsi obywatele 11%, a ludność bez prawa miejskiego 50%⁶⁰.

Mieszkańców Kwidzyna, podobnie jak i całą ludność zamieszkującą Prusy w średniowieczu i w epoce nowożytnej, charakteryzowała zróżnicowana struktura etniczna. Najliczniejszą grupę stanowili mieszczenie pochodzenia niemieckiego. Osoby noszące nazwiska wskazujące na polskie pochodzenie są w XV wieku sporadycznie wzmiankowane wśród członków rady miejskiej oraz jako właściciele nieruchomości. W najstarszej księdze miejskiej z 1480 roku zapisano także kilku mieszkańców o pruskim pochodzeniu. W wilkierzach z lat 1480 i 1586 pojawiają się zapisy zakazujące nadawania obywatelstwa Polakom oraz przyjmowania ich do cechów zajmujących się produkcją żywności. Oddolne ograniczanie dostępu do prawa miejskiego dla ludności polskiej wynikało przede wszystkim z dążenia do ochrony przed konkurencją miejskich zasobów ekonomicznych, zagrożonych w czasach kryzysu. Żadnych przeszkód nie stawiano Polakom wnoszącym do miasta odpowiednio wartościowe zasoby finansowe, które umożliwiały im wznoszenie domu na niezabudowanej pustej parceli. O obecności ludności polskiej w nowożytnym Kwidzynie świadczy użytkowanie przez nią wschodniej części protestanckiej katedry, która była nazywana polskim kościołem⁶¹. Zachodnią część katedry w latach 1549–1574 użytkowali

bracia czescy, których do Kwidzyna oraz do innych miast pruskich zaprosił drugi luteranśki biskup Pomezanii Paul Speratus. Przybysze zamieszkali w budach przy ulicy Wąskiej. Prosilili także księcia o nadanie im około dwudziestu pustych pełnowartościowych parcel, których miejscowi obywatele nie chcieli zabudować. Opór mieszczen kwidzyńskich sprawił, że prośba braci nie została spełniona, jedynie kilku członków czeskiej gminy otrzymało od księcia opuszczone działki. Trudne położenie materialne oraz próby podporządkowania braci czeskich miejscowemu kościołowi ewangelickiemu sprawiły, że około 1574 roku większość imigrantów opuściła Prusy⁶².

*

Pod względem rozwoju gospodarczego Kwidzyn w epoce przedprzemysłowej nie odbiegał od innych małych miast Europy Środkowo-Wschodniej, których funkcje handlowe, produkcyjne i usługowe ukierunkowane były na najbliższą okolicę, a rolnictwo stanowiło nieodzowny element życia miejskiego. Żadne z rzemiosł uprawianych w Kwidzynie nie osiągnęło znaczenia wykraczającego poza ramy lokalne. Małemu potencjałowi ekonomicznemu towarzyszył powolny rozwój organizacji cechowych. W zachowanych źródłach możemy odnaleźć informacje o przedstawicielach kilkunastu zawodów rzemieślniczych mieszkających w Kwidzynie w średniowieczu: byli to piekarze, rzeźnicy, szewcy, kołodzieje, rybacy, kuśnierze, kowale, krawcy, tkacze, garbarze i garncarze. Jednak korporacje cechowe powstały dopiero między XVI a XVIII wiekiem. Tworzyli je szewcy (1560), krawcy (1560), piekarze (1600), kuśnierze (1609), garncarze (1620), rzeźnicy (1633), sukiennicy (1647), płóciennicy (XVIII w.), oraz kowale (1596), którzy początkowo tworzyli cech „pracujących młotem” wspólnie ze ślusarzami, wytwórcami noży, gwoździarzami i stolarzami, ci ostatni usamodzielnili się w XVIII w. Od XVI do XVII wieku widoczny jest wzrost liczności cechów, ale w większości tych korporacji pracowało tylko po kilku mistrzów. Większym stanem liczebnym wyróżniały się jedynie cechy szewców, piekarzy i kowali, w których w XVII wieku działało po dwunastu mistrzów, oraz cech sukienników. Infrastruktura do produkcji rzemieślniczej znajdowała się na przedmieściach (garbarnie, ramy sukiennicze, słodownie) oraz na terenie patrymonium ziemskiego nad Liwą (młyn zbożowy, folusz do spłśniania sukna, młyn do rozdrabniania kory i folusz garbarski)⁶³. Poza organizacją cechową funkcjonowały produkcja cegieł oraz piwa. Posiadacze parcel miejskich posiadali prawo warzenia piwa, ale produkcją zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy, mielcarze i browarnicy⁶⁴.

M. F. Stevens, *The Place of Native Populations in the Chartered Towns of Conquered Regions: Wales and Prussia as a Comparative Case Study*, [w:] *Towns on the Edge in Medieval Europe: The Social and Political Order of Peripheral Urban Communities from the Twelfth to Sixteenth Centuries*, eds. by M. F. Stevens, R. Czaja, Oxford 2022, s. 43; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 257–258.

⁶² W. Odyniec, *Czasy nowożytne* (jak przyp. 30), s. 84; G. Białuński, *Czy Prusy Książęce były krajem tolerancyjnym? Przypadek braci czeskich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 315 (2021), s. 147–167.

⁶³ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 200–210; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 131–135; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 149–152.

⁶⁴ A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 147.

⁵⁹ G. Döhring, *Willküren* (jak przyp. 21), s. 33; R. Czaja, *Pomezński statut* (jak przyp. 21), s. 457–458; *Wilkiery*, tłum. W. Zdrojek, D. Górniewski, „Zeszyty Kwidzyńskie” 4 (2001), s. 17; W. Odyniec, *Czasy nowożytne* (jak przyp. 30), s. 99–100.

⁶⁰ A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 124; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 96.

⁶¹ G. Döhring, *Willküren* (jak przyp. 21), s. 76; A. Radziwiński, *Kwidzyn* (jak przyp. 13), s. 73–74; J. Powierski, *Średniowiecze* (jak przyp. 6), s. 71–72; R. Czaja,

Mieszkańcy Kwidzyna za pośrednictwem przystani w Korzeniewie uczestniczyli w handlu wiślanym. Miejscowi szyprowie od lat dziewięćdziesiątych XIV wieku byli członkami bractwa szyprow wiślanych i zgodnie z wilkierzem z 1480 roku mieli monopol na przewożenie towarów do miejskiej przystani, gdyż przepisy tego wilkierza zakazywały obcym statkom wpływania do przystani bez zgody rady miejskiej. Dopiero w 1575 roku szlachta pruska otrzymała od księcia pozwolenie na wolny wywóz towarów przez przystań w Korzeniewie, z obowiązkiem uiszczania opłaty na rzecz rady miejskiej. Wśród wywożonych towarów dominowało zboże, mniejszą rolę odgrywały produkty leśne (drewno, dziegieć, smoła), mięso i wyroby miejscowego rzemiosła⁶⁵. Regionalny zasięg miały organizowane w Kwidzynie jarmarki. Najstarszy z nich, wzmiankowany w latach dziewięćdziesiątych XIV wieku, odbywał się jesienią, a uczestniczyli w nim także kupcy gdańscy. W epoce nowożytnej urządzano cztery jarmarki rocznie: wiosenny (w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu), dwa letnie (24 czerwca i 24 sierpnia) i jeden jesienny (na św. Marcina – 11 listopada). Organizowane trzy razy w roku targi bydłce umożliwiały zarówno zaopatrzenie mieszczan w mięso, jak i sprzedaż obcym handlarzom bydła hodowanego przez kwidzynian. Pochodzące z pierwszej połowy XVIII wieku opisy wskazują, że kontakty handlowe z Prusami Królewskimi – szczególnie wywóz zboża do Gdańska i Elbląga – odgrywały ważną rolę w gospodarce Kwidzyna⁶⁶. Natomiast handel detaliczny koncentrował się na rynku. Odbywała się tam zarówno codzienna sprzedaż towarów na ławach chlebowych, rzeźnickich, szewskich i w budach kramarskich przy ratuszu, jak i targi tygodniowe, które stanowiły podstawową formę kontaktów handlowych z ludnością zamieszkującą okoliczne wsie⁶⁷.

Wszyscy właściciele domów w Kwidzynie byli także rolnikami, gdyż do każdej parceli przypisane były pola i łąki na Nizinie Kwidzyńskiej i na wysoczyźnie. O znaczeniu rolnictwa dla gospodarki miejskiej świadczą – wzmiankowane wyżej – podejmowane od początku XVI wieku zabiegi rady o powiększenie patrymonium ziemskiego na terenie wysoczyzny. Obywatele uprawiali swoje pola przy użyciu własnego sprzętu, chociaż najczęściej zatrudniali czeladź lub zagrodników, którzy otrzymywali jako wynagrodzenie kawalek gruntu. Za zgodą rady miejskiej dopuszczalne było wydzierżawianie obywatelskich pól w zamian za czynsz. Rada miejska organizowała wspólny wypas hodowanych przez mieszczan zwierząt. W 1572 roku pasterze miejscy wypasali 530 koni, 820 sztuk bydła, 740 świń i 432 owce. Najzamożniejsi obywatele posiadali kilkadziesiąt sztuk inwentarza, natomiast zamieszkujący w budach oraz robotnicy najemni hodowali zwykle jedną lub dwie krowy i kilka świń⁶⁸.

⁶⁵ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1878, s. 18, 35, 38, 39; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 137–138.

⁶⁶ *Vita Dorotheae Montoniensis magistri Johannis Marienwerder*, hrsg. v. H. Westpfahl, Köln–Graz 1964, s. 150; R. Czaja, *Jahrmärkte im Ordensland Preußen im Mittelalter*, [w:] *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen*, hrsg. v. B. Jähnig, G. Michels, Lüneburg 2000, s. 320; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 158–159; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 33, 138–140.

⁶⁷ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 166.

⁶⁸ Ibidem, s. 156; A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 156.

*

W średniowieczu miasto wchodziło w skład diecezji pomezkańskiej. Prawdopodobnie parafia kwidzyńska została ustanowiona wkrótce po rozpoczęciu odbudowy miasta w latach siedemdziesiątych XIII wieku. Pierwszy pleban kwidzyński jest wzmiankowany w 1286 roku. W tymże roku prawo patronatu nad kościołem parafialnym biskup Albert przekazał kapitule⁶⁹. Wzniesiona na bazie kościoła parafialnego katedra pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny i św. Jana Ewangelisty była więc nie tylko główną świątynią diecezji, ale także spełniała funkcje duszpasterskie wobec mieszkańców miasta i jego patrymonium ziemskiego. Na przełomie XIV i XV wieku kapituła pomezkańska zdołała rozbudować potencjał religijny katedry na skalę wykraczającą poza granice biskupiej Pomezanii. Główne znaczenie w tym procesie miał kult św. Jana Ewangelisty oraz podjęte przez kapitułę staranie o kanonizację Doroty z Mątów, pochodzącej z Gdańska mistyczki, która na własne życzenie została zamurowana w celi w katedrze, gdzie zmarła 25 czerwca 1394 roku⁷⁰. Topografię sakralną Kwidzyna w średniowieczu uzupełniały dwa szpitale. W XIV wieku kapituła ufundowała szpital Ducha św. przed Bramą Malborską, natomiast fundacją miejską był szpital św. Jerzego położony przed Bramą Grudziądzką⁷¹. Przyjęcie przez biskupa Erharda von Queiß wyznania ewangelickiego i rozwiązanie kapituły w 1527 roku spowodowało znaczące zmiany w topografii sakralnej Kwidzyna. Katedra stała się świątynią protestancką, w której wyznaczono odrębne przestrzenie liturgiczne dla ludności niemieckiej i polskiej, a czasowo także dla gminy czeskiej. Po śmierci w 1587 roku czwartego protestanckiego biskupa Pomezanii Johanna Wiganda diecezja została rozwiązana, a jej obszar włączono do Konsystorza Pomezkańskiego (niem. Pomesanische Konsistorium) z siedzibą w Zalewie (niem. Saalfeld). Szpital Ducha św., w źródłach nowożytnych określany jako szpital wielki, został przejęty przed radę miejską. W 1674 roku opiekę nad przebywającymi w nim pensjonariuszami obok diakona niemieckiego sprawował także diakon polski. W ciągu pierwszej połowy XVIII wieku zaznaczał się stopniowy upadek szpitala, w 1734 roku mieszkało w nim tylko czternaście osób, a przed rokiem 1755 został rozebrany. Na utrzymaniu rady pozostawał także mały szpital (dawny szpital św. Jerzego), w którym w 1734 roku przebywało siedemnastu pensjonariuszy⁷².

Można przypuszczać, że w Kwidzynie w XV wieku obok szkoły katedralnej, kształcącej przyszłych duchownych, działała także szkoła miejska, nad którą prawo patronatu posiadała kapituła, a po jej sekularyzacji nadzór nad szkołą przejęła rada miejska. Początkowo szkoła mieściła się w skromnym budynku przy południowym murze zamku kapituły. Przy końcu XVI wieku wzniesiono nowy budynek szkolny przy zachodnim murze

⁶⁹ *Preußisches Urkundenbuch. Politische (allgemeine) Abteilung*, Bd. 1, T. 2, hrsg. v. A. Seraphim, Königsberg 1909, s. 307.

⁷⁰ S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezkańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, wyd. 2, Toruń 2024, s. 125–133; M. Kowalczyk, *Bł. Dorota z Mątów. Życie i duchowość*, Kraków 2015.

⁷¹ A. Radziwiński, *Kwidzyn* (jak przyp. 13), s. 86.

⁷² A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 132, 140; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 178.

obronnym, a w 1737 roku dobudowano na nim pierwsze piętro. W 1736 roku uczyło się w niej stu uczniów, a w roku 1770 tylko trzydziestu dziewięciu. Od XVII wieku działała w Kwidzynie także szkoła dla dziewcząt; początkowo mieściła się w budzie przy ulicy Wąskiej, a w drugiej połowie następnego stulecia przeniesiono ją do budy przy ratuszu. W XVIII wieku placówka ta była określana podwójnym mianem: jako szkoła dla dziewcząt i szkoła polska. W 1756 roku z prywatnej fundacji powstała szkoła na przedmieściu Knieberg przeznaczona dla dzieci z biednych rodzin⁷³.

MIASTO W XVIII–XIX WIEKU (1772–1918)

Pierwszy rozbiór Polski był dla Kwidzyna wielką szansą rozwoju. Mimo podejmowanych przez króla Prus Fryderyka II usilnych zabiegów dyplomatycznych oraz wywierania różnych form presji, mających skłonić Toruń i Gdańsk do dobrowolnego poddania się Królestwu Prus, miasta te nie zostały włączone do państwa pruskiego w 1772 roku. Monarcha pruski wykorzystał więc potencjał Kwidzyna i jego położenie, podejmując już w marcu 1765 roku – pod pretekstem uchwalenia przez polski sejm cła generalnego na towary splawiane Wisłą – decyzję o otwarciu w tym mieście komory celnej. Pobierano w niej wysokie cło tranzytowe od towarów transportowanych rzeką w obu kierunkach między Toruniem a Gdańskiem⁷⁴. Władca swą polityką zmuszał kupców toruńskich do sprzedaży zboża po niskich cenach pruskim magazynom państwowym w Kwidzynie. W kwietniu 1772 roku, a więc na cztery miesiące przed układem rozbiorowym trzech mocarstw, Fryderyk II zarządził oficjalnie przymus sprzedaży w Kwidzynie jednej trzeciej ładunku zboża transportowanego Wisłą po cenach znacznie niższych od rynkowych⁷⁵.

Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej, gdy wprowadzono nowy podział administracyjny w granicach Prus, Kwidzyn zyskał na znaczeniu zostając stolicą nowo powstałej Prowincji Zachodniopruskiej (niem. Provinz Westpreußen) i siedzibą jej urzędów. Lokując w tym mieście stolicę prowincji uwzględniono dogodnie jego połączenie pocztowe z Berlinem, a także wcześniejszy pobyt wojsk rosyjskich, po którym pozostała rezydencja generała Fermora, teraz wykorzystana do nowej funkcji – miejsca pracy dla zwiększonej liczby urzędników. Dekretem z 28 września 1772 roku powołano dla terenów zarządzanych z Kwidzyna Wyższy Sąd Krajowy, a aktem wydanym 3 listopada – Kamerę Spraw Wojennych i Domen (Kriegs- und Domänenkammer), która nie podlegała Generalnemu Dyrektorium w Berlinie, lecz bezpośrednio królowi Fryderykowi II⁷⁶. Koniec 1808 roku przyniósł kolejne zmiany w administracji państwowej. Na miejsce Kamery Spraw Wojennych i Domen utworzono nowy urząd – rejencję kwidzyńską (Wespreussische Regierung zu Marienwerder) z władzą nadprezydenta. Po klęsce Napoleona w 1815 roku stolicą Prowincji Zachodniopruskiej stał się Gdańsk, ale Kwidzyn

jako stolica rejencji nie stracił na znaczeniu. Obszar zarządzany przez władze w Kwidzynie mierzył około 17 595 km² (318 mil kwadratowych); jego maksymalna rozpiętość z północy na południe wynosiła około 14 mil pruskich, a z zachodu na wschód 41 mil pruskich. Tereny położone po prawej stronie Wisły stanowiły około jednej trzeciej całego obszaru rejencji kwidzyńskiej.

W czasach wojen francusko-pruskich Kwidzyn stał się zapleczem wojennym, przede wszystkim ze względu na przeprawę na Wisłę, budowaną w Korzeniewie dla wojsk ciągnących na Moskwę. Niewątpliwym wstrząsem dla kwidzyńian była klęska Prus w wojnie z Francją w latach 1806–1807. Z początkiem 1807 roku wojna dotarła do ich domów – 30 stycznia wkroczył do Kwidzyna oddział francuski, a marszałek François Joseph Lefebvre urządził w mieście swoją kwaterę oraz duży wojskowy szpital. Francuzi nie liczyli się z potrzebami mieszkańców, żądając wysokich kontrybucji oraz rekrutując kwatery. Wojska pruskie powróciły do Kwidzyna w grudniu 1807 roku w wyniku zawarcia traktatu w Tyliczy⁷⁷. Od 1810 roku w stadninie koni przy katedrze swoją kwaterę miał generał Hans David Ludwig graf York von Wartenburg – głównodowodzący pruskim korpusem posiłkowym w czasie napoleońskiej inwazji na Rosję. W efekcie działań właśnie grafa Yorka 30 grudnia 1812 roku doszło do podpisania w Taurogach konwencji wojskowej, na mocy której pruska armia, dotąd stojąca u boku Napoleona, zmieniła front i sprzymierzyła się z Rosją.

Na przełomie 1812 i 1813 roku francuska armia – tym razem pokonana – przekraczała Wisłę w przeciwnym kierunku, dodatkowo przez miasto przeszły liczne oddziały rosyjskie. Żołnierze wojsk napoleońskich wracający spod Moskwy przynieśli ze sobą epidemię tyfusu plamistego, z powodu zarazy życie straciła jedna dziesiąta ludności Kwidzyna. Pochówki zmarłych żołnierzy francuskich odbywały się poza obszarem miasta, na wzgórzu, które otrzymało nazwę Góra Umarłych (Totenberg) – miejsce to zaznaczone jest na planie Kwidzyna z 1832 roku⁷⁸. Pozostałością tych czasów była także zdewastowana katedra, którą zamieniono na magazyn żywności i halę ćwiczeń⁷⁹.

Działania wojenne pierwszej wojny światowej nie dotknęły Kwidzyna bezpośrednio, choć w początkach konfliktu, w 1914 roku, wielu mieszkańców (głównie kobiety i dzieci) opuściło miasto w obawie przed spodziewanym nadejściem wojsk rosyjskich, udając się na tereny położone na zachodnim brzegu Wisły. W zespołach koszarowych kwaterowała duża liczba żołnierzy, którzy stąd wyruszali na front. W czasie bitwy nad jeziorami mazurskimi (jak się okazało zwycięskiej) w gmachu szkoły podoficerskiej mieścił się czasowo sztab feldmarszałka Paula Hindenburga.

*

Pod względem komunikacyjnym Kwidzyn był mocno uzależniony od warunków geograficznych. Główną rolę w XVIII i XIX wieku nadal odgrywała rzeka Wisła, która „odcinała” łączność z zachodnią częścią rejencji, w dodatku Kwidzyn oddalony był od Wisły o kilka kilometrów. Niekorzystnie więc na miasto

⁷³ A. Groth, *Kwidzyn* (jak przyp. 16), s. 105, 138–139; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 125.

⁷⁴ Z. Zielińska, *Rzeczpospolita między Prusami a Rosją w świetle polsko-pruskiego sporu o cło generalne w 1765 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 115, 2 (2008), s. 35.

⁷⁵ W. Odyniec, *Czasy nowożytne* (jak przyp. 30), s. 103.

⁷⁶ Ibidem, s. 105.

⁷⁷ H. C. W. Jahn, *Chronik* (jak przyp. 30), s. 26–27, 35, 148–149; M. Toepen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 268–290.

⁷⁸ P. Behrend, *Westpreussisches Sagenschatz*, Bd. 2, Danzig 1915, s. 63–64.

⁷⁹ W. Odyniec, *Czasy nowożytne* (jak przyp. 30), s. 107–108.

wpływały takie inwestycje jak rozbudowa dróg pomiędzy Bydgoszczą a Gdańskiem na zachód od Wisły oraz uzależnione od pór roku i wylewów połączenie promowe w Korzeniewie. Szosa do Malborka została wybudowana w 1847 roku, do Prabut w 1857 roku, na południe zaś, do Grudziądza, dopiero w roku 1864. Jeszcze gorzej wyglądały połączenia kolejowe. Ani Kolej Wschodnia na odcinku Bydgoszcz–Gdańsk, ani linia do Królewca z przeprawą przez Wisłę po ukończonych w 1857 roku mostach kolejowych koło Tczewa i przez Nogat koło Malborka, ani linia Malbork–Mława nie przebiegały przez Kwidzyn. Dopiero Kolej Nadwiślańska uruchomiona w 1883 roku włączyła to miasto do sieci kolejowej dzięki trasie Toruń–Malbork. Budowa kolejnych odcinków: Kisielice–Kwidzyn w 1900 roku, a szczególnie Smętowo–Prabuty w 1909 roku poprawiła sytuację, zapewniając bezpośrednie połączenie miasta z głównymi szlakami komunikacyjnymi regionu⁸⁰. Od 1900 roku Kwidzyn ma piękny, neogotycki budynek dworca kolejowego. Najważniejszą zmianą była budowa w 1909 roku mostu kolejowo-drogowego na Wiśle między Grabowem a Opaleniem, łączącego miasto z zachodnią częścią rejencji. Budowa pierwszej linii kolejowej oraz przebudowa torów na potrzeby nowych połączeń podzieliła bezpowrotnie miasto na dwie części. Ukształtowanie terenu zaś spowodowało, że tory poprowadzono w wąwozie, a obie części miasta spinały wznoszone sukcesywnie wiadukty drogowe.

W roku 1772 Kwidzyn wraz z Przedmieściem Malborskim liczył 130 domów mieszkalnych, na Przedmieściu Grudziądzkim oraz w przysiółkach pełniących funkcję przedmieść (Alt Schlösschen, Rumpelgasse, Knieberg i Dibau) stało dalsze 148 domów. Po awansie do roli stolicy prowincji miasto nie było gotowe na przyjęcie licznych nowych instytucji, dlatego zdecydowano o zaadaptowaniu na potrzeby urzędów najważniejszego gmachu w mieście – zamku pokapitulnego. W związku z nowym przeznaczeniem budowli dokonano olbrzymich zmian w jej układzie przestrzennym. Rozplanowano wnętrza dzieląc wielkie sale na mniejsze pomieszczenia, wysokie poprzecinano dodatkowym stropem. Jednocześnie rozebrany został krużganek, a od strony dziedzińca dobudowano klatkę schodową prowadzącą na wyższe kondygnacje. W 1798 roku podjęta została najgorsza w dziejach gotyckiej budowli decyzja o rozebraniu dwóch jej skrzydeł: przylegającego do katedry skrzydła wschodniego oraz reprezentacyjnego skrzydła południowego, od strony starego miasta. Od tego czasu zamek stracił swą zamkniętą, regularną formę. Materiał pozyskany w trakcie rozbiórki posłużył do budowy w latach 1798–1800 gmachu Sądu Ziemskiego w Kwidzynie; kilkadziesiąt lat później władze pruskie uznały to przedsięwzięcie za bezcelowe i nieopłacalne. W późniejszym czasie siedzibą rejencji został pałac wzniesiony w latach 1758–1763 na terenie przedzamcza dla rosyjskiego generała Fermora, później wielokrotnie rozbudowywany, między innymi w latach 1775, 1800–1802 i w 1872 roku⁸¹.

W ciągu kolejnych lat systematycznie wznoszono nowe obiekty mieszkalne: początkowo powstało ich 27, w latach 1783–1814 postawiono dalszych 96, a w latach 1814–1843 przybyło

97 budynków. W momencie wprowadzenia w 1808 roku przez władze państwowe nowej ordynacji miejskiej Kwidzyn został zaliczony do miast drugiej kategorii, którym przysługiwało trzydziestu sześciu radnych. Wtedy też dotychczasowe przedmieścia włączone zostały do obszaru administracyjnego Kwidzyna⁸². Niedługo później ograniczony murami miejskimi teren miasta stał się niewystarczający z powodu ciągłego napływu nowych mieszkańców. Podjęto więc decyzję o rozbiórce bram miejskich oraz murów okalających miasto. W połowie XIX wieku Kwidzyn liczył niespełna pięćset domów mieszkalnych⁸³. Miasto rozbudowywało się przede wszystkim wzdłuż dróg wylotowych: w kierunku północno-wschodnim, a po 1840 roku również wschodnim i południowo-wschodnim; naturalną barierą rozwoju przestrzennego w kierunku zachodnim stanowiła rzeka Liwa⁸⁴. Liczba domów stale wzrastała, głównie w wyniku przyłączania okolicznych wsi. Pomiędzy rokiem 1840 a 1870 w granice administracyjne Kwidzyna zostały włączone kolejne miejscowości: Karszwice (Karschwitz), Miłosna (Liebenthal), Dankowo (Semmler), osiedla Hammermühle i Papiermühle. Powierzchnia gminy miejskiej w 1864 roku wynosiła 1159 ha, w 1895 roku obejmowała 1167 ha i nie zmieniała się do momentu inkorporacji wsi zwanej Pola Maryjne (Marienfelde) w kwietniu 1907 roku, gdy zwiększyła się do 1262 ha. Wciąż samodzielnymi gminami były Marianowo (Marienau) i Owczarki (Schäferrei), mimo coraz większego powiązania z rozrastającym się miastem⁸⁵.

Po wygranej przez Prusy wojnie z Francją (1870–1871) wyegzekwowanie nałożonej na Francuzów znacznej kontrybucji wojennej przyniosło państwu pruskiemu ogromny kapitał. Dzięki pozyskanym funduszom ówczesny Kwidzyn – podobnie jak i cały kraj – przypominał wielki plac budowy. Do wybuchu pierwszej wojny światowej miasto zdominował styl neogotycki, który przez wykorzystanie cegły nadal zabudowie specyficzny, „czerwony” wygląd, panujący w obrazie Kwidzyna do dziś. W tym okresie powstały budowle publiczne – po części z przeznaczeniem na cele oświatowe: Szkoła Ludowa (Volksschule, ob. Liceum Społeczne), Szkoła Ludowa Marienfelde (ob. Szkoła Podstawowa nr 2), Liceum Hermanna Balka (ob. Szkoła Podstawowa nr 5), ale także gmach Urzędu Finansowego (Finanzamt – przy ob. ul. Piłsudskiego), rzeźnia i chłodnia miejska. Nieco wcześniej, po zniszczeniu w wyniku pożaru ratusza, usytuowanego w centralnej części miasta, na jego fundamentach wzniesiono w połowie listopada 1880 roku nowy gmach, także z czerwonej cegły. Od roku 1879 Kwidzyn był siedzibą garnizonu wojskowego. Ulokowano go w wybudowanym między obecnymi ulicami Grudziądzką i 11 Listopada potężnym zespole koszarowym Szkoły Podoficerskiej (Königliche Unteroffiziersschule), składającym się z siedmiu

⁸² H. Mies, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Marienwerder (1830–1870)*, [b.m.w.] 1972, s. 15; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, s. 227; M. Bär, *Die Behördeverfassung, [w:] Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912, s. 234–235.

⁸³ E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 227–229; M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 308–309; H. C. W. Jahn, *Chronik* (jak przyp. 30), s. 172–173.

⁸⁴ F. Diehl, *Marienwerder, Geschichte der Stadt*, Marienwerder 1920, s. 51; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 267, 326.

⁸⁵ K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 189; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 321–323.

⁸⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 304; Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 279; W. Odyńc, *Czasy nowożytne* (jak przyp. 30), s. 109–110.

⁸¹ A. Lemański, *Zabytki*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (jak przyp. 1), s. 173.

gmachów, placu apelowego, placu ćwiczeń i placu manewrowego. Na potrzeby szkoleń na obrzeżach miasta urządzono strzelnicę. W 1893 roku między obecnymi ulicami Kopernika, Kościuszki i Chelmińską wzniesiono kolejny kompleks, składający się z pięciu obiektów, przeznaczony dla Zachodniopruskiego Pułku Artylerii Polowej⁸⁶. Po pierwszej wojnie światowej kompleks ten wojsko opuściło.

Tabela 2. Liczba domów mieszkalnych i powierzchnia miasta Kwidzyna w latach 1843–1910

Rok	Liczba domów	Powierzchnia w ha	Rok	Liczba domów	Powierzchnia w ha
1843	468	.	1875 ^a	.	1158
1858	514	.	1885	630	1160
1861	524	.	1895	690	1167
1864	629	1159	1905 ^b	958	1262
1871	615	.	1910	965	1267

^a Stan z 1878 r.

^b Z uwzględnieniem osiedla Marienfelde, włączonego w 1907 r. do miasta Kwidzyna. W 1895 r. miało ono 142 domy mieszkalne oraz 83 ha powierzchni.

Źródło: K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2013, t. 1, s. 170.

Podstawę transportu wciąż stanowiły konie. Działająca przy zamku, w samym centrum Kwidzyna królewska stadnina koni ze względu na mocno ograniczone możliwości rozbudowy oraz potrzebę gruntownego remontu doczekała się nowej lokalizacji. W 1910 roku, po kilku latach budowy przeniesiono stadninę na Miłosną (Liebenthal) – w pobliże terenów leśnych, gdzie powstał zamknięty kompleks potężnych stajni z krytą ujeżdżalnią, wieżą ciśnienia z wiatrakami, osiedlem mieszkaniowym dla pracowników⁸⁷. W tym miejscu stadnina funkcjonowała do 1945 roku, do czasu kiedy na rozkaz ewakuacji konie i sprzęt zostały wywiezione w głąb Niemiec.

Korzystny stan gospodarczy Kwidzyna – będącego siedzibą władz rejencji oraz Wyższego Sądu Krajowego (Oberlandesgericht) – poświadczały inwestycje poczynione przez władze miasta i powiatu. Ich efektem był między innymi wybudowany w latach 1911–1913 w stylu neogotyckim nowy gmach poczty, a także gmach landratury (Kreishaus), wzniesiony w 1915 roku przy ul. Warszawskiej, w którym obok biur i sali posiedzeń znajdowało się także mieszkanie landrata. Sukcesem było kupno od Aktiengesellschaft für Gas- und Elektrizität gazowni, inwestycje w zakresie polepszenia zaopatrzenia w elektryczność, odnowienie studni wodociągów. Pod wpływem niekorzystnych zmian w koniunkturze gospodarczej w 1917 roku zlikwidowano miejscową cukrownię, która była częścią Zuckerfabrik Bahnhof Marienburg⁸⁸.

*

⁸⁶ *Neogotyck w Kwidzynie*, „Krople Historii” 14 (2009), s. 8.

⁸⁷ *Miłosna. Miasteczko koniarzy*, „Krople Historii” 17 (2010), s. 4.

⁸⁸ M. Wojciechowski, *Kwidzyn w latach I wojny światowej oraz rewolucji listopadowej (1914–1919)*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 212; O. Gründer, *Über Trinkwasserversorgung, Gasanstalt und Elektrizitätsversorgung der Stadt in neuerer Zeit*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, Celle 1983, s. 76.

Tabela 3. Ludność miasta Kwidzyna w latach 1772–1910^a

Rok	Ludność cywilna		
	mężczyźni	kobiety	ogółem
1772	.	.	2739 ^b
1783	.	.	3770
1810	.	.	4387
1814	.	.	4782
1816	.	.	4816
1818	.	.	4813
1821	2314	2555	4869
1825	2338	2740	5078
1828	2245	2691	4936
1831	2507	2553	5060
1834	2438	2808	5246
1837	2504	3016	5520
1840	2703	3061	5764
1843	2835	3154	5989
1846	2940	3252	6192
1849	2884	3376	6260
1852	3179	3483	6662
1855	3125	3451	6576
1858	3167	3614	6781
1861	3198	3725	6923
1864	3422	3951	7373
1867 ^a	3480	3991	7471
1871	3301	3874	7175
1875	.	.	7467
1875 ^c	.	.	7580
1885	.	.	8079
1890	.	.	8552
1895	.	.	9214
1900	.	.	9686
1905	.	.	10258
1905 ^d	.	.	11828
1910	.	.	12983

^a Do 1864 r. ludność zamieszkała (*Wohnbevölkerung*), a od 1867 r. ludność obecna w dni spisu. ^b Dane te zawierają łączną liczbę mieszkańców miasta, przedmieść: Grudziądzkiego, Malborskiego i Dolnego (osady domenalne przekazane miastu w 1778 lub 1784 r.) oraz przyłączonych w 1809 r. do związku komunalnego Kwidzyna osad Knieberg, Dybowo (Dibau), Alt-Schlösschen i Rumpelgasse (liczyły one wraz z przedmieściami Grudziądzkim i Dolnym łącznie 148 domów mieszkalnych na ogólną liczbę 278 domów w całym mieście). ^c Wraz z przyłączonymi osadami Kuźnica (Hammersmühle) i Papiernia (Papiermühle).

^d Wraz z przyłączoną w 1907 r. gminą Marienfelde.

Źródło: K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, red. K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2013, t. 1, s. 174–175.

W momencie zagarniania przez Prusy ziem polskich Kwidzyn był miastem wręcz małym, liczba jego mieszkańców nie przekraczała 2800 osób. W wyniku rozpoczętej przez pruskie władze w 1774 roku planowej kolonizacji – a życzeniem króla Fryderyka było, aby część imigrantów osiedliła się w miastach – w Kwidzynie zamieszkało pięćdziesiąt jeden rodzin przybyszów. W 1782 roku do departamentu kwidzyńskiego przyjechali także osiedleńcy z Wirtembergii i Badenii, pięć rodzin z tej grupy tra-

filo do stolicy rejencji⁸⁹. Zbiegło się to w czasie z napływem do Kwidzyna kadry urzędniczej. W rezultacie w pierwszych dziesięciu latach liczba mieszkańców miasta wzrosła o tysiąc osób. Analiza przyrostu ludności pokazuje jednak, że nie był to napływ intensywny (patrz tab. 3), a raczej umiarkowany, od 1,2% do 2,5% rocznie⁹⁰. Niemniej jednak samo ulokowanie władz prowincjonalnych w małym miasteczku o charakterze agrarnym spowodowało ostry głód mieszkaniowy i konieczność rozbudowy.

Charakter Kwidzyna jako ważnego ośrodka administracyjnego ugruntował się już bardzo wyraźnie. Urzędnicy i funkcjonariusze państwowi wraz z rodzinami stanowili około jednej trzeciej ogółu jego mieszkańców. W 1838 roku wśród zamieszkanych w mieście 4936 osób było 351 urzędników i funkcjonariuszy. W 1843 roku liczba urzędników wzrosła do 401; populacja Kwidzyna w tym czasie wyniosła 5989 osób, co odpowiadało ponad tysiącu rodzin⁹¹.

Duży wpływ na stan ludności Kwidzyna miała decyzja o utworzeniu garnizonu. W początkach 1880 roku w składzie osobowym otwartej kilka miesięcy wcześniej szkoły podoficerskiej było 22 oficerów i lekarzy, 51 podoficerów, 20 pracowników administracji i członków orkiestry wojskowej oraz 593 szeregowców. Według spisu ludnościowego z 1 grudnia 1885 roku wojskowych było w Kwidzynie 644, a według spisu z 1895 roku już 1117, zatem żołnierze, a co za tym idzie – i rodziny wojskowe stały się ważnym elementem społeczności kwidzyńskiej. Udział ten powiększył stacjonujący w Kwidzynie od 1897 roku do zakończenia pierwszej wojny światowej 72. Pułk Artylerii Polowej „Hochmeister” („Wielki Mistrz Zakonu”)⁹². Spis ludności z 1910 roku wykazał, że Kwidzyn liczył 12 983 mieszkańców, w tym 6528 mężczyzn i 6455 kobiet. Ludność została także opisana pod względem wyznania oraz narodowości. Jednoznacznie narodowość polską zadeklarowało tylko 347 osób. Co ciekawe, osoby, które określili się jako „dwujęzyczne” – używające języka niemieckiego i jakiegokolwiek drugiego, było ich 219 – zostały zakwalifikowane jako Niemcy. Możliwe więc, że w Kwidzynie mieszkało więcej Polaków, choć procentowo była to grupa bardzo niewielka. Osób używających wyłącznie języka innego niż niemiecki spisano w mieście 9. Narodowość kaszubską zadeklarowała 1 osoba⁹³.

W październiku 1914 roku przez miasto przetoczyła się fala uciekinierów z Prus Wschodnich; szacowano, że w całej zachodniej części rejencji kwidzyńskiej było to około 3660 osób⁹⁴. Na posiedzeniu rady miejskiej podjęta została decyzja o przekazaniu trzech tysięcy marek „dla ulżenia biedy wśród wschodniopruskich

uciekierów”⁹⁵. Działania wojenne przyniosły jeszcze jedno zjawisko. Do służby wojskowej powołano dużą grupę mężczyzn, co spowodowało utrudnienia w działalności urzędów i przedsiębiorstw. Na ogólną liczbę 31 wyższych urzędników w składzie władz rejencji na początku wojny, w lutym 1915 roku pracowało tylko 14 osób (nadradcy rejencyjni, radcy rejencyjni, asesory rejencyjni, dyrektor trybunału administracyjnego). W całym urzędzie rejencji na ogółem 87 osób pozostało w pracy 51 urzędników. Wkrótce po wybuchu wojny wcielono do wojska nawet burmistrza Kwidzyna Susata, co nie ułatwiało zarządzania miastem w tym trudnym okresie⁹⁶. W 1914 roku Kwidzyn zamieszkiwały 12 983 osoby, natomiast w 1919 roku – 12 522 osoby.

Pod względem wyznania w omawianym okresie do końca drugiej wojny światowej dominowali w Kwidzynie ewangelicy, dla których głównym miejscem kultu była katedra. W latach 1816–1831 ich udział wzrósł nawet z 84,7% do 90% ogółu mieszkańców, by w połowie XIX wieku i później powrócić do poziomu 84–85%⁹⁷. Drugą co do wielkości wspólnotę wyznaniową stanowili katolicy, choć praktycznie od 1525 roku, od momentu sekularyzacji, nie mieli oni własnej świątyni w mieście. Od początku XIX wieku katolicy kwidzyńscy starali się uzyskać zgodę władz pruskich na postawienie kościoła, jednak długo napotykali na odmowę. Sprawa przyspieszyła w 1840 roku, po wydaniu przez króla rozkazu gabinetowego z pozwoleniem na rozpoczęcie budowy, którą jednak wstrzymano w 1852 roku z powodu braku środków finansowych. W 1857 roku, po opublikowaniu odezwy wzywającej do zbiórki na potrzebne fundusze budowa dobiegła końca, a gmina katolicka zakupiła niedługo później parcelę na przeciwko kościoła i wybudowała plebanię. Konsekracji kościoła katolickiego w Kwidzynie 26 września 1858 roku dokonał biskup sufragan warmiński Antoni Frenzell⁹⁸.

Trzecią co do liczebności wiernych wspólnotą wyznaniową w Kwidzynie byli Żydzi. Jakub Lewin, lichwiarz z pobliskiego Sztumu, był pierwszym przedstawicielem wyznania mojżeszowego, który osiedlił się w mieście w 1789 roku. Jego przybycie zapoczątkowało tworzenie gminy żydowskiej, która istniała w Kwidzynie do wybuchu drugiej wojny światowej⁹⁹. W 1815 roku gmina uzyskuje zezwolenie na założenie cmentarza. Rok później w Kwidzynie zamieszkiwało 69 Żydów. Od 1828 roku działała w mieście szkoła żydowska¹⁰⁰. W kwietniu 1831 roku starsi gminy: Meyer, Cohn i Freiländer wystąpili do władz o zezwolenie na wybudowanie synagogi w pobliżu Bramy Grudziądzkiej; bóżnica została oddana do użytku w następnym roku¹⁰¹. Co ciekawe, ka-

⁸⁹ K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, t. 2, Poznań 1915, s. 12 i 17.

⁹⁰ Bardzo dokładnie ruchy migracyjne i ludnościowe w XVIII i XIX w. opisuje K. Wajda, *Kwidzyn* (jak przyp. 85), s. 166–202.

⁹¹ Ibidem, s. 188.

⁹² Ibidem, s. 187; O. Gründer, *Marienwerder und seine Soldaten*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen* (jak przyp. 88), s. 101.

⁹³ *Gemeindelexikon der Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln: auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen*, Berlin 1912, s. 40–41; *Adreßbuch der Stadt Marienwerder 1912*, Marienwerder 1912, s. 6.

⁹⁴ U. H. Wagner, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Marienwerder 1871–1920*, Grote 1982, s. 130; E. Wernicke, *Marienwerder* (jak przyp. 11), s. 310.

⁹⁵ M. Wojciechowski, *Kwidzyn* (jak przyp. 88), s. 211.

⁹⁶ O. Gründer, *Der erste Weltkrieg*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen* (jak przyp. 88), s. 101, 281–282; idem, *Über die Verwaltung der Stadt Marienwerder/Wpr. in neuerer Zeit*, [w:] ibidem, s. 68.

⁹⁷ Zob. L. C. Belzyt, *Liczebność ludności polskojęzycznej na Powiślu przed pierwszą wojną światową na podstawie pruskich spisów językowych*, „Studia Zachodnie” 22 (2021), s. 96–99.

⁹⁸ W. Zawadzki, *Budowa kościoła św. Trójcy w Kwidzynie w świetle korespondencji kościelnej*, „Rocznik Elbląski” 20 (2006), s. 406; *Kościół św. Trójcy w Kwidzynie*, „Krople Historii” 24 (2013), s. 5.

⁹⁹ G. Jonker, *„Etwas hoffen muss das Herz”. Eine Familiengeschichte von Juden, Christen und Muslimen*, Göttingen 2018, s. 40.

¹⁰⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (jak przyp. 6), s. 369.

¹⁰¹ G. Jonker, *„Etnas”* (jak przyp. 99), s. 50.

tolicy wciąż jeszcze oczekiwali na możliwość postawienia swojej świątyni, podczas gdy Żydzi wzniesli synagogę ze składek jedynastu rodzin. Do początków lat sześćdziesiątych liczba Żydów w Kwidzynie stale rosła, w 1858 i w 1861 roku było ich w Kwidzynie 337; w 1858 roku stanowili oni 5% ogółu mieszkańców, co było poziomem maksymalnym. Od tego momentu liczba Żydów malała¹⁰². Co ważne, przedsiębiorcy żydowscy zostali wykluczeni z dostępu do najważniejszych stanowisk publicznych, związanych z samorządem lokalnym, służbą cywilną, a także wyłączeni z uczestniczenia w aparacie wojskowym, sądownictwie, prawodawstwie, policji. W tej sytuacji większość społeczności żydowskiej zajęła się handlem oraz rzemiosłem, budowała swoje domy i firmy w bliskiej odległości od synagogi, a sklepy żydowskie szybko zdominowały historyczne Stare Miasto.

W połowie XIX wieku żyli w Kwidzynie także członkowie ewangelickiego Kościoła staroniemieckiego (ewangelicko-luterańskiego). Swoją niewielką kaplicę wzniesli około 1870 roku przy obecnej ulicy Basztowej (Kl. Herrenstrasse). Nieznana jest jednak ich liczba – staroluterańców było na tyle niewielu, że w statystykach byli umieszczani pośród „pozostałych”.

Aby porównać stan liczbowy przedstawicieli poszczególnych wyznań na progu XX wieku, warto sięgnąć do spisu ludności z 1910 roku. Według statystyk tam zawartych największą grupę stanowili ewangelicy liczący 9734 osoby, następnie katolicy – 2721 osób. Żydów w Kwidzynie w tym czasie było 145, zaś inne wyznania wskazały 154 osoby¹⁰³. W związku z działaniami wojennymi na terenie Kwidzyna znalazła się także znaczna liczba rosyjskich jeńców wojennych, a wraz z nimi pojawił się palący problem grzebania zmarłych. Wszystkie cmentarze w mieście były bowiem powiązane z wyznaniem, a konieczność pochówku osób prawosławnych spotkała się z zastrzeżeniami zarówno ewangelickich, jak i katolickich duchownych. W tej sytuacji we wrześniu 1914 roku Rada Miejska podjęła decyzję o wyznaczeniu na obrzeżach miasta miejsca pochówku jeńców rosyjskich niezależnie od ich wyznania¹⁰⁴.

MIASTO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I DRUGA WOJNA ŚWIATOWA

Zakończeniem pierwszej wojny światowej był traktat pokojowy, podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 roku. Zgodnie z jego szczegółowymi postanowieniami zachodnią część powiatu kwidzyńskiego (położoną na lewym brzegu Wisły, stanowiącą ponad 40% ogólnej powierzchni powiatu) przyznano Polsce, natomiast na wschodniej części (na prawym brzegu Wisły), wraz z Kwidzynem i Gardeją, należało przeprowadzić plebiscyt, w którym mieszkańcy mieli zadecydować o jej przynależności państwowej (art. 96 traktatu wersalskiego)¹⁰⁵. Kwidzyn ponownie otrzymał rolę ważnego ośrodka – tym razem jako siedziby Międzysojuszniczej Komisji Plebiscytowej (Commission Interallie

de Gouvernement et de Plebiscite de Marienwerder) w Kwidzyńskim Okręgu Plebiscytowym, która działała w mieście od 17 lutego do jesieni 1920 roku. W okresie przygotowania i przeprowadzenia plebiscytu w Kwidzynie nie stacjonowało wojsko niemieckie, natomiast w kompleksie koszarowym przy ul. Grudziądzkiej kwaterował batalion włoski i pluton francuski. Głosowanie plebiscytowe zakończyło się zwycięstwem Niemców¹⁰⁶. Po plebiscycie i po licznych sporach w trakcie ustalania granic, w 1922 roku Kwidzyn został siedzibą nowo utworzonej rejencji Prusy Zachodnie (Regierungsbezirk Westpreußen) w prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreußen).

Po zwycięstwie Niemiec nad Polską we wrześniu 1939 roku funkcjonujący od kilkudziesięciu lat okręg rejencyjny, którego Kwidzyn był stolicą, został zreorganizowany. Wyznaczono nowy obszar administracyjny rejencji kwidzyńskiej (Regierungsbezirk Marienwerder), wchodzącej w skład Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen); miasto do 1945 roku pozostało siedzibą władz administracyjnych¹⁰⁷. Ponadto, w ramach zmian w systemie sądownictwa, 31 grudnia 1942 roku rozwiązano w Kwidzynie Wyższy Sąd Ziemski, a podobną placówkę utworzono w Gdańsku. Od 1 stycznia 1943 roku w Kwidzynie działał sąd krajowy drugiej instancji (Landgericht)¹⁰⁸.

*

Od lat dwudziestych XX wieku na ul. Grudziądzkiej w Kwidzynie ponownie stacjonowało wojsko niemieckie: sztab oraz 15. i 16. Szkolna Kompania Podoficerska. W 1935 roku po przeprowadzonej reorganizacji w koszarach zakwaterowano 6. i 7. Kompanię oraz sztab batalionu III Pułku Piechoty. Koszary otrzymały nazwę „Schlesier Kaserne” (Koszary Śląskie). W 1939 roku stacjonujący w nich żołnierze wzięli udział w zdobywaniu dworca kolejowego w Gardei i w wojnie z Polską. W 1940 roku reaktywowano Szkołę Podoficerską, która funkcjonowała do 1945 roku pod nazwą Heeres-Unteroffizier-Schule Marienwerder (HUSM)¹⁰⁹. W drugim z kompleksów koszarowych do 1928 roku mieściła się policja i urząd finansowy, natomiast od 1937 roku budynki zajął Wehrmacht, a kompleks otrzymał nazwę Hochmeister Kaserne.

W 1936 roku miejska zabudowa zajmowała powierzchnię 198 ha, dwa lata później już 247 ha, a w 1941 roku 338 ha¹¹⁰. W roku 1935 w Kwidzynie oddano do użytku 77 mieszkań komunalnych, a w dwa lata później 89 takich lokali. W tym czasie powstały charakterystyczne nowe osiedla, tzw. Siedlungen – złożone z parterowych domków z gankiem. Jeśli chodzi o zatrudnienie, w 1928 roku 33,1% mieszkańców pracowało w przemyśle, rzemiośle i budownictwie; 23,7% w handlu i transporcie;

¹⁰⁶ W. Wrzesiński, *Plebiscyty na Warmii, Mazurach oraz na Powiślu w 1920 roku*, Olsztyn 1974, s. 100; Z. Lietz, *Plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach w 1920 roku*, Warszawa 1958, s. 11, 30.

¹⁰⁷ B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn 1918–1945*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 277; H. Böhmeke, *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920–1945*, Bonn 1982, s. 261.

¹⁰⁸ O. Gründer, *Das Oberlandesgericht Marienwerder/Westpreußen*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen* (jak przyp. 88), s. 90.

¹⁰⁹ B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn* (jak przyp. 107), s. 303.

¹¹⁰ *Statistisches Jahrbuch Deutscher Gemeinden. Bearb. von der Arbeitsgemeinschaft für gemeindliche Statistik*, Jg. 31, 33, 36 (Neue Folge Jg. 10, 12, 15), Jena 1936, 1938, 1941, zob. rok 1936: s. 20–21, 1938: s. 746–747, 1941: s. 714–715.

¹⁰² K. Wajda, *Kwidzyn* (jak przyp. 85), s. 183.

¹⁰³ *Gemeindelexikon der Regierungsbezirke* (jak przyp. 93), s. 40–41.

¹⁰⁴ M. Wojciechowski, *Kwidzyn* (jak przyp. 88), s. 211.

¹⁰⁵ J. Liguz, *Plebiscyt na terenie Powiśla w lipcu 1920 roku*, [w:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, red. Z. Girzyński, J. Klaczek, Warszawa 2024, s. 477.

22,5% w administracji, wojskowości i wolnych zawodach; 10,8% w służbie domowej i pracy najemnej; 6,6% w rolnictwie i leśnictwie; 3,3% w służbie zdrowia. Stosunkowo wysoki w populacji kwidzyńskian był udział emerytów i rencistów, wynoszący w tymże roku 19,1%¹¹¹. W ramach planu wschodniopruskiego uruchomiono w mieście w latach 1934–1935 duży zakład przemysłowy – wytwórnię konserw warzywnych i owocowych pod nazwą „Ostkonservenfabrik” C. Th. Lampe i H. Meinecke. W momencie rozruchu kwidzyńska wytwórnia zatrudniała 180 robotników, a w roku 1935 osiągnęła przerób 750 ton warzyw i roślin strączkowych oraz 250 ton owoców. Surowiec dostarczany był przez okolicznych rolników¹¹².

*

Dość dokładny obraz struktury mieszkańców Kwidzyna w okresie międzywojennym dają wyniki plebiscytu¹¹³, niewiele różniące się od uzyskanych w trakcie spisu ludności w 1910 roku. Na ogólną liczbę 8179 oddanych głosów, 7811 było za przynależnością terenu plebiscytowego do Niemiec. Tylko 362 osoby (czyli niespełna 4,5%) zagłosowały za Polską¹¹⁴. Natychmiast po ogłoszeniu wyników plebiscytu rozpoczęły się antypolskie działania. Ich efektem był wyjazd działaczy komitetów plebiscytowych i innych społeczników zaangażowanych dotychczas w pracę na polskim polu narodowym. W powiecie kwidzyńskim tylko z rzymskokatolickiej parafii w Kwidzynie wyjechało około pięćset osób¹¹⁵. W 1926 roku w Konsulacie Rzeczypospolitej w Kwidzynie obliczono, że od marca 1921 do marca 1924 roku powiat kwidzyński opuściło 101 rodzin (567 osób)¹¹⁶. Niestety brakuje danych dotyczących liczby osób, które wyjechały z Kwidzyna. Pewien obraz daje wgląd w struktury terenowe Związku Polaków w Prusach Wschodnich, organizacji powołanej po plebiscycie. Oddział kwidzyński w roku 1923 liczył 85 członków, natomiast w roku 1938 należało do niego tylko 10 osób. W mieście pozostały powołane w okresie przygotowań do plebiscytu polskie instytucje: Konsulat RP oraz Bank Ludowy. W roku 1937 dołączyła do nich kolejna placówka – polskie gimnazjum, otwarte po wielu kłopotach i staraniach jako Prywatna Szkoła z Programem Wyższej Uczelni i Polskim Językiem Nauczania w Kwidzynie. Kadra oraz uczniowie pochodzili w większości spoza Prus Wschodnich.

Według spisu ludności z 17 maja 1939 roku Kwidzyn liczył 20 484 mieszkańców. Spośród ogółu czynnych zawodowo w rolnictwie i leśnictwie pracowały 963 osoby, w przemyśle i rzemiośle 7250 osób, w handlu i komunikacji 3529 osób. Urzędników było 4717, robotników zaś 8852. We wrześniu 1943 roku

w Kwidzynie zamieszkiwać miały 20 932 osoby¹¹⁷. Pod koniec 1943 roku do Kwidzyna zaczęli napływać pierwsi ewakuowani z głębi Niemiec, przede wszystkim z Hamburga i Essen; trudno jednak określić, jaką liczbę osób miasto przyjęło¹¹⁸.

Pod względem wyznaniowym zdecydowaną większość wciąż stanowili ewangelicy. Według spisu ludności z 1933 roku było ich w Kwidzynie 12 036, katolików natomiast 3077. Spis mieszkańców miasta z 1935 roku zawiera też dane dotyczące innych wyznań, mianowicie: członków ewangelickiego Kościoła staroniemieckiego (luterńskiego) było 162, baptystów – 87, mennonitów – 70, metodystów – 14¹¹⁹. Metodysci wzniesli niewielką kaplicę około roku 1936. Żydzi, których społeczność liczyła 154 osoby, w 1930 roku zbudowali nową synagogę przy obecnej ul. 15 Sierpnia (Mackenzenstrasse). Od początku lat trzydziestych na mapie politycznej Kwidzyna, podobnie jak w całych Niemczech, zaczęła odgrywać główną rolę partia hitlerowska. Przechwycenie przez narodowych socjalistów władzy w Trzeciej Rzeszy odbiło się na położeniu kwidzyńskich Żydów, których liczba zaczęła drastycznie maleć. Pewna ich grupa wyemigrowała za granicę, inni przeprowadzili się do większych niemieckich miast. W 1935 roku został sprofanowany cmentarz żydowski, działający od 1815 roku. Dramatycznym wydarzeniem była tzw. noc kryształowa (*Kristallnacht*) z 9/10 listopada 1938 roku, podczas której hitlerowcy spalili kwidzyńską synagogę. Prawdopodobnie na początku 1939 roku z Kwidzyna wymeldowała się na policji ostatnia rodzina żydowska¹²⁰.

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA PO 1945 ROKU

W efekcie zwycięskiej ofensywy II Frontu Białoruskiego Armii Czerwonej 29 stycznia 1945 roku pierwsze oddziały wojsk sowieckich wkroczyły do Kwidzyna. Wcześniej, po rozkazie ewakuacji z 21 stycznia miasto opuścili niemal wszyscy mieszkańcy. Ostatnie niemieckie oddziały wyjechały 28 stycznia, a główne siły niemieckie związała obrona ważnego punktu strategicznego, jakim był Grudziądz. Rosjanie zajęli opustoszałe, niezniszczone miasto, w którym nie było walk, a front jak dotychczas je omijał. Kwidzyn stał się miastem przyfrontowym, w którym władze sowieckie zorganizowały wielki ośrodek szpitalnictwa wojskowego. Kwidzyńska komendantura wojskowa Armii Czerwonej została zlikwidowana w połowie lipca 1945 roku, od marca tego roku równolegle budowała swoje struktury polska administracja. W grudniu 1945 roku żołnierze radzieccy opuścili budynki dawnych koszar artyleryjskich¹²¹.

Druga wojna światowa i jej zakończenie spowodowały, że Kwidzyn znalazł się po raz pierwszy w swych dziejach w obrębie

¹¹¹ O. Gründer, *Wirtschaftsleben*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen* (jak przyp. 88), s. 239.

¹¹² B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn* (jak przyp. 107), s. 300.

¹¹³ J. Liguz, *Plebiscyt* (jak przyp. 105), s. 477.

¹¹⁴ P. Hoffmann, *Die Volksabstimmung in Westpreußen am 11. Juli 1920*, *Marienwerder* 1920, s. 3; E. Figura-Oselkowska, *Okręg kwidzyński w przededniu plebiscytu w świetle niemieckiej broszury dla Komisji Alianckiej – tłumaczenie tekstu źródłowego z komentarzem*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (310) (2020), s. 625.

¹¹⁵ J. Klaczko, *Polacy w rejencji kwidzyńskiej 1920–1939*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 1 (jak przyp. 1), s. 250; *Pamiętnik Tadeusza Tollika rodzinnego w Janowie dnia 12 kwietnia 1898 roku*, oprac. J. Bartosiewicz, J. Liguz-Kolakowska, Kwidzyn 2000, s. 14.

¹¹⁶ J. Klaczko, *Polacy* (jak przyp. 115), s. 255.

¹¹⁷ *Statistik des Deutschen Reiches*, Bd. 559, 1. Gemeindestatistik H. 1: *Provinz Ostpreussen*, Berlin 1943, s. 60.

¹¹⁸ H. Böhmeke, *Die Verwaltung* (jak przyp. 107), s. 267.

¹¹⁹ *Einwohnerbuch der Stadt Marienwerder Wpr. 1935*, *Marienwerder* 1935, s. 1.

¹²⁰ G. Jonker, „*Etwas*” (jak przyp. 99), s. 62.

¹²¹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dawne Archiwum Państwowe w Malborku) (dalej: APM), Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, zespół 90, sygn. 9, Pismo Delegatury Obwodowej w Kwidzynie do Zarządu Miejskiego z 29 XII 1945 r.

państwa polskiego, jednocześnie przestając pełnić funkcję ośrodka administracyjnego¹²². Ponadto Komisja ds. Nadawania Nazw Miejscowych doprowadziła do zniesienia dotychczasowej urzędowej nazwy miasta – Marienwerder i wprowadzenia nowej nazwy – Kwidzyn. Od początku powojennych dziejów miasta występowały jednak duże problemy z nową nazwą i jej odmianą, gdyż zamiast poprawnej używano bardzo często niewłaściwej formy „Kwidzyń”. Sytuacja była o tyle skomplikowana, że w zarządzeniu o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości podano właśnie błędną nazwę *Kwidzyń*; wprawdzie poprawiono ją w sprostowaniu dołączonym na końcu zarządzenia, ale nie każdy zwracał uwagę na erratę. Właściwa nazwa stopniowo upowszechniła się dopiero w latach sześćdziesiątych¹²³.

Na mocy uchwały Rady Ministrów Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej z 14 marca 1945 roku dotyczącej wstępnego podziału administracyjnego północnych i zachodnich ziem niemieckich włączonych do Polski – tzw. Ziem Odzyskanych – Kwidzyn znalazł się na terenie Okręgu Mazurskiego (IV). Po kilku miesiącach uchwałą Rady Ministrów z 7 lipca 1945 roku wyłączono z Okręgu Mazurskiego (Prusy Wschodnie) powiat kwidzyński i powierzono administrowanie nim województwu gdańskiemu¹²⁴. Następnie uchwałą Rady Ministrów z 29 maja 1946 roku w sprawie zmian administracyjnych powiat kwidzyński i Kwidzyn włączono do województwa gdańskiego¹²⁵. Kolejne zmiany nastąpiły dopiero w latach siedemdziesiątych. Na mocy ustawy z 28 maja 1975 roku Kwidzyn znalazł się w województwie elbląskim¹²⁶, powiat uległ likwidacji, a władzę w mieście sprawowała Miejska Rada Narodowa. Zmiany ustrojowe z lat 1989–1990 doprowadziły do likwidacji rad narodowych. W wyniku zorganizowanych 27 maja 1990 roku pierwszych w Polsce po drugiej wojnie światowej w pełni wolnych wyborów do rad gmin (miast i miast-gmin) został wyłoniony prawdziwy samorząd. Po kolejnej reformie zmieniającej administracyjną strukturę Polski, wprowadzającej trójstopniowy podział terytorialny, od 1 stycznia 1999 roku Kwidzyn jest ponownie siedzibą powiatu i wchodzi w skład województwa pomorskiego¹²⁷.

W czasie drugiej wojny światowej Kwidzyn nie był terenem bitew, a jednak poniósł ogromne straty w zabudowie. Wojska Armii Czerwonej zajęły miasto bez walki, opuszczone przez mieszkańców, wszystkie obiekty użyteczności publicznej zamienione zostały na szpitale i obiekty pomocnicze¹²⁸. Jeszcze w lipcu 1945 roku w raporcie starosty dla władz wojewódzkich stwierdzono, że kompleks radzieckich szpitali zajmował 65% powierzchni miasta i 50% budynków, a liczbę jednorazowo przebywających żołnierzy szacowano nawet na 50 tysięcy osób. Ta ogromna masa czerwonoarmistów doprowadziła Kwidzyn do stanu ruiny. Żołnierze dokonywali dewastacji na ogromną skalę, a nieco później radzieckie władze zarządziły regularne wywożenie materiałów, sprzętu i wyposażenia zakładów w głąb Związku Radzieckiego. Największą tragedią było spalenie centralnej części miasta. Wprawdzie w Kwidzynie nie przeprowadzano planowych akcji palenia budynków i całych pierzei, jak w niektórych miastach Pomorza, ale pożary spowodowane bałaganem, szabrem, celowym zacieraniem śladów oraz wybryków różnych osób doprowadziły do katastrofalnych skutków. W mieście nie było możliwości zorganizowania dobrze wyposażonej straży pożarnej (w warunkach powojennych brakowało dosłownie wszystkiego), akcje gaszenia pożarów ograniczały się w zasadzie do ochrony sąsiednich budynków przed rozprzestrzenianiem się ognia. Władze miasta oceniły, że od kwietnia do sierpnia 1945 roku spalono lub zniszczono w inny sposób ponad 35% zabudowy – straty obliczano na 7 tysięcy izb mieszkalnych w 597 zniszczonych budynkach, a dodatkowo 422 budynki sklasyfikowano jako uszkodzone¹²⁹.

Pierwsze prace polegające na zabezpieczeniu substancji komunalnej podjęto dopiero w 1946 roku. W pierwszej kolejności przystąpiono do wywozu śmieci, likwidacji poszpitalnych składowisk oraz odgruzowywania. W wielu miejscach ulice wymagały ponownego położenia nawierzchni (bruk zerwali Rosjanie). Problemem, z którym władze nie mogły się początkowo uporać była rozbiórka ruin Starego Miasta. Większość budynków mieszkalnych wymagała natychmiastowego remontu, z braku funduszy rozbierano tylko te budowle, których stan zagrażał życiu lub zdrowiu ludzkiemu¹³⁰. Według sprawozdania sporządzonego z okazji pierwszej rocznicy działania polskiej administracji, referat gospodarczy Zarządu Miejskiego zarządził w marcu 1946 roku 1482 budynkami, z czego 886 było zamieszkałych, 338 niezamieszkałych i 258 spalonych¹³¹. W 1952 roku w ramach czynu społecznego oczyszczaniem i układaniem cegieł z rozbiórki na przyzmy zajmowali się uczniowie kwidzyńskich szkół średnich. Handel tzw. cegłą polówką oraz materiałami wydobytymi z fundamentów prowadziło Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Inicjatywa władz dotycząca odgruzowania miasta pojawiła się w 1954 roku, natomiast formalnie Zarząd Kwidzyna wprowadził

¹²² Z. Dudzińska, *W Polsce Ludowej*, [w:] *Kwidzyn. Z dziejów* (jak przyp. 1), s. 179; O. Gründer, *Die Tage um den 21. Januar 1945 in Marienwerder/Westpreußen*, [w:] *Marienwerder – Westpreußen* (jak przyp. 88), s. 315 i n.

¹²³ *Zarządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 7 maja 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości*, „Monitor Polski” 44 (1946), poz. 85, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19460440085> (dostęp 02.08.2024).

¹²⁴ *Uchwała Rady Ministrów z dnia 7 lipca 1945 r. w sprawie wyłączenia z Okręgów Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznania na terenie tychże powiatów wojenodom: Gdańskiemu, Białostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu R.P.*, „Monitor Polski” 29 (1945), poz. 77, <https://www.prawo.pl/akty/m-p-1945-29-77,16919290.html> (dostęp 02.08.2024).

¹²⁵ *Uchwała Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie zmian administracyjnych*, „Monitor Polski” 52 (1946), poz. 92, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.Nsf/download.xsp/WMP19460520092/O/WMP19460520092.pdf> (dostęp 02.08.2024).

¹²⁶ *Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych*, „Dziennik Ustaw” 16 (1975), poz. 91, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19750160091> (dostęp 02.08.2024).

¹²⁷ *Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa*, „Dziennik Ustaw” 96 (1998), poz. 603, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980960603> (dostęp 02.08.2024).

¹²⁸ M. Golon, *Historia Kwidzyna w latach 1945–1957*, [w:] *Kwidzyn. Dzieje*, t. 2 (jak przyp. 1), s. 13–17.

¹²⁹ Ibidem, s. 14.

¹³⁰ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, zespół 90, sygn. 9, Sprawozdanie Zarządu Miejskiego z 21 VI 1946 r.

¹³¹ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie, zespół 90, sygn. 16, Sprawozdania do spraw kroniki 1946, s. 162.

ją w czyn dopiero w 1955 roku¹³². W połowie roku oceniano, że ilość wywiezionego gruzu wynosi 2 tys. m³. W ramach całej akcji, poza odzyskaniem jak największej ilości cegieł i uporządkowaniem placów, starano się odgruzowany teren zagospodarować. Dla przykładu: przy ul. Braterstwa Narodów urządzono zieleniec im. Janka Krasickiego; po rozebraniu budynku starego kina przy tej samej ulicy przekazano posesję na potrzeby placu zabaw dla przedszkola działającego w dawnym gmachu polskiego konsulatu (ob. przedszkole Zielony Zakątek); w tym samym czasie na placu obok zniszczonego ratusza wydzielono miejsce dla postoju furmanek¹³³. Ratusza, pomimo prób podejmowanych przez władze, nie udało się odbudować. Pod koniec lat pięćdziesiątych teren Starego Miasta Kwidzyna, poza nielicznymi zachowanymi domami przy ulicy Targowej, zionął pustką. W obrębie dawnej zabudowy przyrynkowej pozostała jedna kamienica, w sąsiedztwie muzeum na zamku¹³⁴.

W latach pięćdziesiątych szczególnie dotkliwy był brak mieszkań dla przesiedleńców, repatriantów i nowych osadników. W tych warunkach zrodził się projekt opracowania i zrealizowania planu nowej zabudowy Starego Miasta i wzniesienia w tym miejscu nowoczesnego osiedla mieszkaniowego. Budując socrealistyczne osiedle mieszkaniowe, niestety nie zachowano ani biegu przedwojennych ulic, ani linii historycznej zabudowy. Projekt osiedla autorstwa mgr arch. Danuty Weirowskiej uzyskał w 1961 roku III nagrodę Komitetu Budownictwa i Architektury. Nowa zabudowa zajęła praktycznie całą powierzchnię Starego Miasta w granicach jego średniowiecznych obwarowań, a projekt został niemal w całości zrealizowany¹³⁵. Pierwszy budynek oddano do użytku 25 listopada 1968 roku, było w nim 41 mieszkań, łącznie 122 izby. Budowę wszystkich bloków na osiedlu „Stare Miasto” zakończono w 1972 roku¹³⁶. Przy południowej ścianie katedry pozostał wolny teren, który pokrywał się z dwoma przedwojennymi kwartałami przyrynkowych ulic. Niezabudowany został także plac po ratuszu. Jako kolejne duże osiedla mieszkaniowe powstały Osiedle XXV-lecia PRL (obecnie Osiedle Spółdzielcze) oraz Zatorze i Zatorze II, wybudowane po drugiej stronie torów dzielących miasto na dwie części.

Na podstawie rozporządzenia prezesa Rady Ministrów z 2 czerwca 1971 roku dokonano zmiany obszaru administracyjnego miasta. Wylączono z niego użytki rolne o powierzchni 83 ha, z których 40 ha przyłączono do gromady Mareza, a 43 ha do gromady Rakowiec. Rozporządzenie weszło w życie z dniem 1 stycznia 1972 roku¹³⁷.

W latach 1976–1980 oddano do użytku 1082 mieszkania; większość z nich przydzielono rodzinom pracowników zatrudnionych w „Celulozie”, co wywołało zastrzeżenia członków Kwidzyńskiej Spółdzielni Mieszkaniowej¹³⁸. W końcu lat siedemdziesiątych XX wieku zaczęło się rozwijać osiedle prywatnych domów jednorodzinnych zwane Osiedlem Bajkowym, z patronami ulic zaczerpniętymi z bajek dla dzieci. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych na mapie Kwidzyna pojawiło się Osiedle Piastowskie, ulicom na tym osiedlu nadano jako nazwy imiona królów z dynastii Piastów. Kolejnym osiedlem domów jednorodzinnych stało się tzw. Zacisze.

Kolejna zmiana obszaru administracyjnego miasta dokonana została na mocy Uchwały nr XIII/106/86 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Elblągu z 24 czerwca 1986 roku. Włączono wtedy w granice miasta: z gminy Gardeja – część wsi Bądko o powierzchni 167,61 ha; z gminy Kwidzyn – część wsi Dankowo o powierzchni 41,35 ha i część wsi Rozpędziny o powierzchni 444,42 ha; z gminy Sadlinki – część wsi Białki o powierzchni 85,58 ha¹³⁹; łącznie miasto zyskało na tej zmianie ponad 700 hektarów ziemi.

*

Po roku 1989, dzięki zachodzącym przemianom politycznym i gospodarczym, pojawiła się możliwość odbudowy Starego Miasta. Wpływ na decyzje w tej sprawie miało między innymi podpisanie umowy partnerskiej z niemieckim miastem Celle, w którym osiedliło się wielu byłych mieszkańców przedwojennego Marienwerder. W ramach współpracy ze stroną niemiecką w styczniu 1996 roku Urząd Miejski w Kwidzynie przygotował konkurs urbanistyczno-architektoniczny na projekt odbudowy i zagospodarowania dwóch kwartałów dawnego rynku. Ostatecznie zwycięski projekt nie został zrealizowany. W czerwcu 1997 roku kwidzyńscy radni przyjęli dokument o nazwie „Rekompozycja przestrzenna Starego Miasta”¹⁴⁰. W 2001 roku rozpoczęły się prace przy wznoszeniu pierwszego budynku. Niestety była to inwestycja, pod którą grunt otrzymała nieodpłatnie parafia katedralna, a budowa z braku funduszy stanęła. Dodatkowo na skutek kryzysu w branży budowlanej nikt nie chciał inwestować i ostatecznie przez sześć lat w obrębie Starówki stał jeden gmach w stanie surowym, usytuowany przy południowej ścianie katedry. Aby rozwiązać problem odbudowy władze miasta w 2007 roku zdecydowały, że Starówka będzie odtwarzana całymi kwartałami, a nie przez stawianie kamienic na poszczególnych działkach. Po wielu staraniach i kolejnych nieudanych próbach, w 2008 roku przystąpiono do prac w obrębie pierwszego z dwóch zaplanowanych kwartałów¹⁴¹. Aby zaoszczędzić koszty, zamiast poje-

¹³² APM, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Kwidzynie 1950–1973, zespol 494, sygn. 2, Informacja z przygotowania do odgruzowania miasta Kwidzyna wygłoszona na sesji MRN z 28 II 1955 r.

¹³³ Ibidem, Protokół odbytej sesji Miejskiej Rady Narodowej, 22 IX 1955 r.

¹³⁴ Ibidem, Informacja o przebiegu odgruzowania miasta 22 IX 1955 r.

¹³⁵ J. Zaremba, *Kwidzyn – nagroda III stopnia*, „Schody Kawowe” 4 (12) (październik–grudzień 2002), s. 18–19; idem, *O Starym Mieście – raz jeszcze, ciąg dalszy*, „Schody Kawowe” 1 (13) (styczeń–marzec 2003), s. 21–22.

¹³⁶ Z. Dudzińska, *W Polsce Ludowej* (jak przyp. 122), s. 195.

¹³⁷ *Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 2 czerwca 1971 r. w sprawie zmiany granic niektórych miast w województwie gdańskim*, „Dziennik Urzędowy” 15 (1971), poz. 151, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU19710150151> (dostęp 30.09.2023).

¹³⁸ Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990*, [w:] *Kwidzyn. Dziej*, t. 2 (jak przyp. 1), s. 479.

¹³⁹ *Uchwała nr XIII/106/86 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Elblągu z dnia 24 czerwca 1986 r. w sprawie zmiany granic miasta Kwidzyna*, „Monitor Polski” 22 (1986), poz. 167, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19860220167> (dostęp 30.09.2023).

¹⁴⁰ J. Kluczkowski, *Starówka przed odbudową*, „Kurier Kwidzyński” 11/402 (1999), s. 8.

¹⁴¹ R. Cybulski, *Jest zezwolenie na odbudowę starówki*, źródło: portal Kwidzyn. naszemiasto.pl <http://kwidzyn.naszemiasto.pl/archiwum/1443376,kwidzyn-jest-zezwolenie-na-odbudowe-starowki,id,t.html>

dynczych kamienic, odwzorowując przedwojenny stan, zaczęto wznosić cały kwartał jako jedną bryłę; oddano go do użytku w 2010 roku. W grudniu 2016 roku zburzona została ostatnia kamienica, która zachowała się w sąsiedztwie zamku – inwestor, czyli Miasto uznało, że nie ma możliwości wkomponowania jej w drugi kwartał odbudowy. W drugiej połowie 2017 roku rozpoczęła się odbudowa drugiego kwartału Starego Miasta, także zaprojektowanego jako jedna bryła. Jej kształt i wygląd zostały rozstrzygnięte także w wyniku ogłoszonego wcześniej konkursu architektonicznego. Inwestycję zakończono w 2020 roku. W zrewitalizowanej części Starego Miasta ulokowano mieszkania, natomiast lokale w części parterowej przeznaczone zostały na działalność handlowo-usługową.

*

Jednym z kluczowych przedsięwzięć w Kwidzynie w latach siedemdziesiątych była rozpoczęta w 1972 roku budowa Zakładów Celulozowo-Papierniczych (ZCP) – jednocześnie jedna z największych inwestycji w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Celem budowy popularnej „Celulozy” było utworzenie dodatkowych miejsc pracy dla mieszkańców Kwidzyna oraz rozwój infrastruktury miasta. Budowa trwała ponad dziesięć lat, pochłaniając olbrzymie środki finansowe, towarzyszyły jej trudności i przerwy w toku robót. Dopiero 22 listopada 1981 roku w ZCP udało się wyprodukować pierwszą partię celulozy, a w latach 1985–1989 wprowadzono do użytku specjalistyczne maszyny papiernicze. Z dniem 2 stycznia 1992 roku Zakłady Celulozowo-Papiernicze przekształcono w jednoosobową Spółkę Akcyjną Skarbu Państwa. W tym samym roku 10 sierpnia 80% akcji ZCP sprzedano amerykańskiej firmie International Paper; pozostałe 20% akcji podzielono między cztery tysiące pracowników Zakładów, którzy następnie odsprzedali je International Paper. Obecnie (od 2021 roku) fabryka należy do austriackiej grupy Mayr-Melnhof (MM Kwidzyn).

Wraz z budową ZCP Rada Ministrów podjęła decyzję o realizacji tzw. inwestycji towarzyszących, obejmujących budowę dwóch szkół, dwóch przedszkoli, żłobka, przychodni lekarskiej, modernizację ulic, kolektora ciepłowniczego oraz dworca PKS. Zmiany związane z reformą administracyjną, budową ZCP i wzrostem liczby mieszkańców spowodowały również przełom w dziedzinie komunikacji w Kwidzynie. W 1975 roku na ulice Kwidzyna wyjechały autobusy miejskie, które początkowo kursowały jedynie na trasie ZCP–miasto, przewożąc pracowników „Celulozy” do i z miejsca pracy. Wcześniej jedynym środkiem komunikacji w mieście były taksówki¹⁴².

Budowa ZCP miała rewolucyjny niemal wpływ na rozwój Kwidzyna. W ciągu czterech lat (1976–1980) liczba ludności wzrosła o 4 tysiące osób, osiągając stan 32 tysięcy. Poza potężną fabryką papieru w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku w Kwidzynie działały także inne przedsiębiorstwa – w tym Warmińskie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego (WZPOW), Zakłady Elektrotechniki Motoryzacyjnej „Polmo”, Spółdzielnie Pracy „Meblos” i „Powiśle”, zatrudniające w sumie ponad tysiąc osób – przekształcając miasto w ośrodek o charakte-

rze przemysłowym¹⁴³. Od końca lat dziewięćdziesiątych XX wieku funkcjonują w Kwidzynie duże zakłady przemysłowe: MM Kwidzyn, Jabil Circuit Poland, Lacroix Electronics, Plati Polska, LEMAHIEU Polska, Knauf Pack, Pamapol S.A., Zakłady Mięsne Zieliński. Miasto staje się liderem nie tylko w produkcji papieru, ale także w przemyśle elektronicznym.

*

Zakończenie drugiej wojny światowej przyniosło jeszcze jedną radykalną zmianę w Kwidzynie – niemal całkowitą wymianę ludności. W wyniku ewakuacji zarządzanej przez władze niemieckie w styczniu 1945 roku, w ciągu kilku dni 99% mieszkańców opuściło rodzinne miasto. Od wczesnej wiosny 1945 roku zaczęli napływać do Kwidzyna nowi mieszkańcy. Najliczniejszą grupę stanowili przesiedleńcy z centralnej Polski, Grudziądz i Warszawy. Drugą grupą byli repatrianci, dzisiaj zwani również Kresowianami, którzy osiedlali się pojedynczo, rodzinami, sąsiedzko, a nawet całymi wioskami, co pozwalało im szybciej zdomowić się w nowym miejscu, a także zapewniało większe poczucie bezpieczeństwa i możliwość wzajemnej pomocy. W Kwidzynie pozostała jeszcze grupa ludności autochtonicznej – Niemców oraz osób z obywatelstwem niemieckim; najczęściej nie zdążyli się oni ewakuować lub podjęli próbę powrotu do swoich domów. Do końca 1949 roku w większości opuścili miasto na zawsze.

Rejestry meldunkowe sporządzano w mieście od 2 kwietnia 1945 roku, początkowo w systemie książkowym. Regularną ewidencję ludności w systemie kartotekowym zaczęto prowadzić od 22 września 1945 roku¹⁴⁴. Pierwszy w Polsce Powszechny Sumaryczny Spis Ludności odbył się 14 lutego 1946 roku. Zgodnie z danymi spisowymi w Kwidzynie mieszkało 7986 osób, w tym 4437 kobiet i 3549 mężczyzn, w grupie dzieci i młodzieży do osiemnastego roku życia było 2898 osób¹⁴⁵. Stan liczbowy mieszkańców miasta podlegał w tym czasie dynamicznym zmianom: trwał wysiedlanie ludności niemieckiej (która powróciła po ewakuacji w styczniu) oraz napływ ludności polskiej, przy czym możliwe były kolejne zmiany miejsca pobytu migrantów. W październiku 1946 roku, według sprawozdania Zarządu Miejskiego, było w Kwidzynie 316 Niemców¹⁴⁶. Kiedy już wyczerpały się masowe ruchy ludności – gdy zakończyła się w październiku 1948 roku akcja wysiedlania Niemców i opadła największa fala napływu Polaków (głównie z Kresów Wschodnich, Grudziądz, Warszawy i Polski centralnej) – w 1950 roku w Kwidzynie mieszkało, jak ustalono, prawie 13,5 tysiąca osób¹⁴⁷. W ciągu dziesięciu lat, jakie upłynęły pomiędzy spisami powszechnymi przeprowadzonymi 1950 i 1960 roku ludność Kwidzyna zwiększyła się o blisko 60% i w końcu tej dekady liczyła 20 197 osób. Trzeba dodać, że w tym czasie pewna grupa mieszkańców opuściła Kwidzyn

¹⁴³ Ibidem, s. 470.

¹⁴⁴ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, zespół 90, sygn. 16, Sprawozdanie Biura Ewidencji i Kontroli Ruchu Ludności Zarządu Miejskiego w Kwidzynie za okres kwiecień 1945–marzec 1946.

¹⁴⁵ *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14 II 1946 r.*, Warszawa 1947, s. 39.

¹⁴⁶ APM, Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, zespół 88, sygn. 20, Stan liczby mniejszości narodowych na terenie miasta Kwidzyna, 19 X 1946 r.

¹⁴⁷ M. Golon, *Historia Kwidzyna* (jak przyp. 128), s. 9, 13–17.

¹⁴² Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990* (jak przyp. 138), s. 481.

i wyjechała do NRF lub NRD w ramach akcji łączenia rodzin (np. w 1957 roku wyjechało 108 osób), a jednocześnie (w latach 1957–1959) osiedliło się w mieście kilkanaście rodzin polskich przybyłych z radzieckich republik białoruskiej i litewskiej¹⁴⁸.

Od lat pięćdziesiątych do 1994 roku w Kwidzynie stacjonowało Ludowe Wojsko Polskie, rozlokowane w obu poniemieckich zespołach koszarowych. Koszary przy ul. Grudziądzkiej od 1951 roku zajmowała Brygada Artylerii Przeciwpancernej, następnie Pulk Artylerii Przeciwpancernej i Dywizjon Artylerii Rakietowej, a jako ostatnia jednostka 14. Pulk Przeciwpancerny, który opuścił Kwidzyn 15 września 1994 roku. W koszarach przy ul. Kościuszki po zwolnieniu budynków przez wojska radzieckie uruchomiono warsztaty naprawcze Państwowej Komunikacji Samochodowej (PKS), które władze miasta chciały rozbudować i przekształcić w zakład produkcji karoserii samochodowych. Pomysł ten jednak nie zyskał akceptacji centrali i zakład został zamknięty w 1948 roku. Od lat sześćdziesiątych koszary zostały zajęte przez Batalion Łączności, a w późniejszych latach przez 24. Pulk Łączności, który stacjonował w Kwidzynie do czasu przeniesienia do Krakowa 11 września 1993 roku. W latach 1967–1971 działał w mieście także Powiatowy Sztab Wojskowy¹⁴⁹.

Statystyki pierwszych powojennych spisów powszechnych nie uwzględniały zróżnicowania ludności pod względem narodowościowym i wyznaniowym. W sprawozdaniach administracyjnych podkreślana była jednak jednolitość wyznaniowa rzymskokatolickich en masse mieszkańców powojennego Kwidzyna. Bezpośrednio po wojnie zlikwidowano wszystkie kwidzyńskie cmentarze ewangelickie i jeden katolicki. Zmarłych w pierwszych latach chowano na byłym cmentarzu ewangelickim przy ob. ulicy Hallera. Od początku lat pięćdziesiątych miejscem pochówków był już wyłącznie cmentarz komunalny przy ulicy Malborskiej. Ważnym elementem życia religijnego miasta była działalność zgromadzeń zakonnych. Poza męskim zakonem franciszkanów w Kwidzynie osiadło Zgromadzenie Sióstr Benedyktyn.

W połowie lat sześćdziesiątych liczebność jedynej kwidzyńskiej parafii katolickiej pod wezwaniem św. Trójcy przekroczyła 20 tysięcy wiernych. W trakcie obchodów stulecia wybudowania kościoła św. Trójcy dekretem z 5 sierpnia 1972 roku biskup warmiński ks. Józef Drzazga podzielił miasto, ustanawiając nową parafię pw. św. Jana Ewangelisty w dawnej katedrze, którą opiekowali się oo. franciszkanie. Według danych gromadzonych przez Wydział Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku oraz Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, obok społeczności rzymskokatolickiej w Kwidzynie mieszkali również adwentyści i metodyści. Kaplica metodystyczna mieściła się przy ulicy Basztowej, korzystała z niej także niewielka grupa ewangelików, częściowo pochodzących z ludności autochtonicznej, w tym przybyłej z Mazur, oraz baptystów. Do wspólnoty ewangelicko-augsburskiej, adwentystycznej i baptystycznej w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku należało około 80 wiernych¹⁵⁰.

¹⁴⁸ J. Liguz, Z. Girzyński, A. Welniak, *Kwidzyn 1956/1957–1975*, [w:] *Kwidzyn. Dziejże*, t. 2 (jak przyp. 1), s. 362, 364, 375.

¹⁴⁹ Ibidem, s. 248; *Polskie wojska łączności na przełomie XX i XXI wieku*, red. J. Kowalski, Zegrze 2019, s. 83–84.

¹⁵⁰ M. Golon, *Historia Kwidzyna* (jak przyp. 128), s. 377.

Tabela 4. Ludność Kwidzyna w latach 1950–1990

Rok	Liczba ludności w tys.	Rok	Liczba ludności w tys.	Rok	Liczba ludności w tys.
1950	13,4	1970	23,9	1981	34,5
1956	17,9	1973	25,2	1985	35,2
1960	20,2	1975	25,5	1989	36,4
1965	22,1	1980	32,6	1990	37,0

Źródło: J. Liguz, Z. Girzyński, A. Welniak, *Kwidzyn 1956/1957–1975*, [w:] *Kwidzyn. Dziejże miasta*, t. 2, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2 uzup., Kwidzyn 2013, s. 362; Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990*, [w:] ibidem, s. 471.

Kwidzyn w początkach XXI wieku został scharakteryzowany statystycznie w 2002 roku podczas Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań, przeprowadzonego na mocy ustawy z 2 grudnia 1999 roku¹⁵¹. Miasto liczyło 37 439 mieszkańców, w tym w wieku przedprodukcyjnym 9333 osób, w wieku poprodukcyjnym zaś 4097 osób. Na podstawie zebranych danych określono, iż w latach 1989–2001 1368 osób przybyło do Kwidzyna z innych miast, natomiast 2419 osób przybyło ze wsi. W 2021 roku ogółem w mieście było 3108 budynków, w których znajdowało się 14 551 mieszkań. W 2021 roku w Kwidzynie mieszkało 37 768 osób; 307 osób zadeklarowało, że mieszka w Kwidzynie, ale jest obywatelem innego państwa. Od 2013 roku notuje się stały roczny spadek liczby zamieszkujących w tym mieście osób. W 2022 roku Kwidzyn liczył 37 175 mieszkańców¹⁵².

*

Powierzchnia Kwidzyna przed 2006 rokiem wynosiła 2182 ha; po przeprowadzonej w tymże roku niewielkiej korekcie została zmniejszona do 2154 ha. Teren miasta rozdzielony jest torami kolejowymi i głównymi drogami na trzy części. Część wschodnią zajmują osiedla Bajkowe, Piastowskie, Zatorze I i II oraz osiedla Nad Liwą i Zacisze. W części wschodniej również dominuje zabudowa wielorodzinna, poza zespołem przedmieść, gdzie przeważa zabudowa jednorodzinna. Część północno-zachodnia stanowi starszą, zasadniczą partię miasta z zabudową kamieniczną, wielorodzinną, z zabytkowym centrum i zespołem usług rozłożonym wzdłuż głównych ciągów ulicznych; zalicza się do niej centrum, Stare Miasto, osiedla Spółdzielcze i Hallera. Zakłady przemysłowe są usytuowane w południowej części miasta. Układ przestrzenny Kwidzyna jest od początku wymuszony przez uwarunkowania naturalne (doliny rzek Wisły i Liwy), a później także infrastrukturalne (tory kolejowe, dzielnica przemysłowa)¹⁵³. Pod

¹⁵¹ „Dziennik Ustaw” 1 (2000), poz. 1, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20000010001> (dostęp 30.09.2023).

¹⁵² Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Ludność rezydująca wg krajów obywatelstwa i płci*, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica#> (dostęp 30.09.2023). Opracowanie zawiera dane spisowe oraz opis analityczny aktywności ekonomicznej ludności w wieku 15 lat i więcej: pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo. Każda z grup została opisana pod względem cech społeczno-demograficznych. W publikacji porównano różne aspekty aktywności ekonomicznej ludności; Główny Urząd Statystyczny, *Dane według dziedzin*, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/metadane/podgrupy/564> (dostęp 30.09.2023).

¹⁵³ *Raport o stanie Miasta Kwidzyna w roku 2022*, <https://bip.kwidzyn.pl/a,41249,raport-o-stanie-miasta-kwidzyna-w-roku-2022.html> (dostęp 30.09.2023).

względem wyznaniowym w mieście dominuje ludność wyznania katolickiego. Obecnie Kwidzyn należy do erygowanej 25 marca 1992 roku bullą papieża Jana Pawła II diecezji elbląskiej. Kwidzyński kościół katedralny został podniesiony do rangi konkatedry, a następnie współkatedry, franciszkanie zaś przeniesieni do kościoła św. Trójcy. W ostatnich kilku dekadach liczba parafii katolickich w Kwidzynie z dwóch wzrosła do pięciu – poza kościołem i parafią św. Trójcy oraz parafią przy katedrze wybudowane zostały kolejne kościoły parafialne: przy ul. Słowackiego (kościół pw. Miłosierdzia, parafia erygowana 10 września 1981, kościół w 1998 roku), ul. Piastowskiej (kościół pw. św. Brata Alberta, parafia erygowana 25 kwietnia 1990, kościół w 2012 roku) oraz ul. Sportowej (kościół pw. św. Wojciecha, parafia erygowana 21 lutego 1995, kościół w 2000 roku)¹⁵⁴. W 1994 roku do Kwidzyna wróciły siostry elżbietanki, które decyzją władz komunistycznych w 1953 roku zostały wydalone z pracy w miejskim szpitalu. Zajął swoją wcześniejszą siedzibę przy ul. Kopernika; w czasie ich nieobecności budynek wykorzystywany był na potrzeby hotelu garnizonowego oraz przedszkola wojskowego. Od roku 2006 siostry prowadzą w nim Dom opieki św. Elżbiety, zajmując się głównie opieką nad osobami starszymi. Od lat siedemdziesiątych w Kwidzynie działa zbor świadców Jehowy. Ich pierwsze spotkania modlitewne odbywały się w mieszkaniach prywatnych, a od 2006 roku wierni, podzieleni na trzy grupy: Kwidzyn-Dolny, Kwidzyn-Północ oraz Kwidzyn-Wschód, spotykają się w Sali Królestwa przy ul. Szerokiej. Stan świadców Jehowy w 2011 roku był określany na poziomie 0,99% ludności¹⁵⁵. Zielonoświątkowcy – członkowie Kościoła zielonoświątkowego uznanego w Polsce na mocy ustawy z 20 lutego 1997 roku¹⁵⁶ należą, zgodnie z tą ustawą, do okręgu północnego i Zboru Kwidzyn. W 1998 roku zakupili oni budynek dawnego kasyna wojskowego przy ul. Kościuszki, który pełni funkcję kościoła Zboru. Około 2005 roku zabytkowa poprotestancka kaplica przy

ulicy Basztowej w Kwidzynie została przejęta przez katolików i przemianowana na kaplicę św. Ojca Pio.

Tabela 5. Budynki mieszkalne wybudowane w Kwidzynie w latach 2009–2022

Rok	Liczba nowych budynków (w tym jednorodzinne)	Rok	Liczba nowych budynków (w tym jednorodzinne)
2009	30 (bd)	2016	22 (18)
2010	38 (bd)	2017	24 (24)
2011	20 (bd)	2018	13 (9)
2012	22 (bd)	2019	29 (27)
2013	30 (30)	2020	34 (33)
2014	26 (25)	2021	41 (37)
2015	15 (13)	2022	20 (18)

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica#> (dostęp 30.09.2023).

Obecnie Kwidzyn jest sklasyfikowany jako średnie miasto powiatowe o znaczeniu ośrodka subregionalnego; wyraźnie malejąca liczba jego mieszkańców potwierdza, że współcześnie jednym z czynników determinujących rozwój przestrzenny jest metropolizacja. Miasto wyróżnia się bardzo wysokim wskaźnikiem ludności zamieszkującej w zabudowie wielorodzinnej – 85,9%¹⁵⁷, gdzie średnia powierzchnia użytkowa wynosi 19,4 m², wobec średnio 14 m² w zabudowie jednorodzinnej¹⁵⁸.

Współczesny Kwidzyn jest ośrodkiem przemysłowym, w którym głównymi sektorami gospodarki są przemysł celuzowo-papierniczy, elektroniczny, elektrotechniczny, drzewny oraz przetwórstwo warzyw i owoców. W mieście funkcjonuje wiele firm reprezentujących również kapitał zagraniczny. W 2013 roku, po niemal dwudziestoletnich staraniach władz Kwidzyna i trzech latach budowy, ponownie na Wiśle pojawiła się mostowa przeprawa stała. Tym samym miasto uzyskało łatwe połączenie z zachodnią częścią Polski.

¹⁵⁴ <https://diecezja.elblag.pl/diecezja/parafie/> (dostęp 30.09.2023).

¹⁵⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awiadkowie_Jehowy_w_wojew%C3%B3dztwie_pomorskim (dostęp 30.09.2023).

¹⁵⁶ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej, „Dziennik Ustaw” 41 (1997), poz. 254, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970410254/U/D19970254Lj.pdf> (dostęp 30.09.2023).

¹⁵⁷ H. Obracht Prondzyńska, *Małe miasta pomorskie w procesie metropolizacji*, t. 1, Gdańsk 2022, s. 125.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 144.

TOWN HISTORY, SPATIAL DEVELOPMENT, AND PEOPLE

ROMAN CZAJA, JUSTYNA LIGUZ

GEOGRAPHICAL AND SETTLEMENT CONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF THE TOWN

Kwidzyn (Germ. Marienwerder) is situated at 53°43'29" north latitude and 18°55'52" east longitude on the River Liwa which, flowing from the north-east, encircles the urban settlement from the south and 25 km north of it discharges into the River Nogat. The town's development was also significantly influenced by the Vistula River, whose bed in a wide urstromtal is located about five kilometres to the west. The town is located on an undulating moraine upland, slightly sloping towards the Vistula and forming part of the Ilawa Lake District. The town's area clearly overlooks the Kwidzyn Valley, which is part of the Lower Vistula region. The difference in height between the bottom of the Vistula valley and the edge of the upland ranges from about 50 metres in the southern part, above the meander of the Liwa river, to about 30 metres in the area occupied by the town in the Middle Ages¹.

The oldest traces of agricultural settlement in the town and its vicinity – as well as in the entire Lower Vistula region – date back to the Neolithic (3500–1700 BC). In the 10th century BC, an influx of people reckoned as belonging to the Lusatian culture brought about a significant intensification of settlement in the area. Cemeteries, settlements and strongholds located a few kilometres north of Kwidzyn on the hills in Baldram and Podzamcze bear witness to this process. The development of long-distance trade between the Baltic coast and southern Europe, which began at the end of the 1st century BC, resulted in the Lower Vistula area becoming part of the cultural orbit of ancient Rome. Over the first three centuries AD, an intensive development of settlement in the area of Kwidzyn can be traced. It was interrupted at the end of the 4th century AD by the exodus of people during the period of migration. It was not until the 7th century AD that a gradual influx of Slavic people from the south resulted in the revival of the settlement. The

main defensive point of the settlement complex developing in the vicinity of the later town was a stronghold erected around in Baldram around the 8th to 9th century, on the site of a former defensive settlement of the people of the Lusatian culture².

Some historians and archaeologists assume that in the second half of the 10th century the area of the later town and its surroundings were incorporated into the Polish state. As part of the organisation of the power of the Piast dynasty on the frontier, adjacent to the territories occupied by the Prussian Pomesanian tribe, the strongholds associated with the former political and settlement system, such as the Baldram stronghold, were pulled down and new watchtowers were erected in Podzamcze. The hypothesis that one such stronghold was located on the site where the early fortifications in Kwidzyn were erected by the knights of the Teutonic Order in the 1230s, has not been confirmed by archaeological research³. The political crisis of the Piast monarchy, marked from the mid-12th century, facilitated an influx of Prussians from the north-east, who probably also occupied the strongholds in the vicinity of the later Kwidzyn. The expansion of the Prussians to the south and west, which lasted until the beginning of the 13th century, resulted in the shaping of the territorial extent of Pomesania, the westernmost Prussian land. It encompassed the area between the Osa river in the south, the Vistula and the Nogat river in the west and north-west, Lake Drużno in the north and the upper Drwęca basin in the east⁴.

² M. Haftka, *Pradzieje*, [in:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* [as n. 1], pp. 3–42; idem, *Z dziejów polskich badań archeologicznych na ziemiach województwa elbląskiego*, "Rocznik Elbląski" 10 (1985), pp. 21, 28–29.

³ W. Haftka, *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa w północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyry*, "Pomerania Antiqua" 4 (1972), pp. 455–477; idem, *Pradzieje* (as n. 2), p. 46; W. Heym, *Castrum parvum Quidin: die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien*, "Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins" 70 (1930), pp. 44–48; idem, *Das "Altschlösschen" in Marienwerder*, "Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder" 69 (1933), pp. 1–28; A. J. Pawłowski, *Pradzieje Kwidzyna i okolic*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, vol. 1 (as n. 1), pp. 47–48; idem, *Początki Kwidzyna w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta*, [in:] *Grudziądz miastem Chrystiana*, ed. by J. Guniewicz, Grudziądz 2002, pp. 55–80; S. Szczepański, *Pomezania na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego (studia z dziejów)*, Olsztyn 2019, pp. 37–38.

⁴ S. Szczepański, *Pomezania* (as n. 3), pp. 24, 37–39; J. Powierski, *Pomezania*, [in:] idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, vol. 1, Malbork 2004, pp. 119–123.

¹ K. Kaczor, *Środowisko geograficzne*, [in:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982, pp. 7, 15; M. Wesołowski, *Położenie geograficzne Kwidzyna*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, vol. 1–2, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, edition complemented, Kwidzyn 2013, hier vol. 1, pp. 34–35, 38.

TOWN IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERNITY

From the beginning of the 13th century, Pomesania was a base from which Prussians made armed forays into Chelmno land, then under the authority of the Piast dukes of Masovia. Supported by the rulers of Pomerelia (Gdańsk Pomerania) and the Polish dukes, the Christianisation mission was undertaken by the Cistercians from Zantyr, a stronghold located 25 km north of Kwidzyn. The mission spread also to western and southern Pomesania, but it did not bring lasting results⁵. In view of the attacks of Prussians on the northern border of his duchy, which intensified in the second and third decades of the 13th century, Duke Konrad of Masovia called for help from the Teutonic Order, whom he granted possessions in Kuyavia and Chelmno Land. In 1231, the first unit of the Order's army, supported by the knights of the Duke of Masovia, entered Chelmno Land occupied by Prussians. In the spring of 1233, the Crusader army reached the Kwidzyn Valley. According to the account in the chronicle of the Teutonic Order's priest Peter of Dusburg, the first, provisional Order's stronghold was built on a hill in the Vistula valley, located opposite the later town. In honour of the patron saint of the Order, it was named the Żulawa of Saint Mary, in German Sankt-Marienwerder, and in Latin Insula Sancte Marie⁶. The Teutonic Order, supported by Polish princes and crusaders from German countries, managed to suppress the resistance of the Prussian population until the 1280s.

The construction of territorial authority proceeded alongside the conquest of the country. Its key elements involved rural colonisation, urbanisation and the Christianisation of the Prussian population. In 1243, a papal legate established four dioceses in Chelmno land and Prussia: Chelmnian, Pomesanian, Warmian and Sambian, and each bishop was to receive a third of the territory of the diocese from The Teutonic Order as endowment. Ernest, the first bishop of Pomesania, confirmed the acquisition of the southern part of the diocese with Kwidzyn in documents drafted with the provincial master Ludwig von Queden in 1250 and 1254. In 1286, Bishop Albert pledged to set aside an endowment for the Pomesanian cathedral chapter from the territory under his authority. The fulfilment of this promise followed the settlement of the boundary between episcopal Pomesania and the territory belonging to The Teutonic Order in 1294. Around 1300, the chapter received the eastern part of the bishop's territory. The territory under the authority of the bishop covered about 960 square kilometres, and about 340 square kilometres

was held by the chapter⁷. Episcopal Pomesania's territorial sovereignty lasted until 1525, when Grand Master Albrecht von Hohenzollern secularised the Teutonic Order's state in Prussia, accepted the teachings of Martin Luther and, as a secular prince, paid homage to the Polish king. The decision of the grand master was also followed by the bishop of Pomesania, Erhard von Queis, who converted to Lutheranism in 1525, paid homage to Duke Albrecht as ruler of the country, and in 1527 finally gave up his secular authority. Kwidzyn became the centre of the starosty, the basic administrative unit in the Duchy of Prussia. The administrative affiliation of Kwidzyn was not changed by the coronation of the Elector of Brandenburg and Prince of Prussia Frederick III in 1701.

*

During the wars between The Teutonic Order and Prussians in Chelmno land, the close relationship between conquest and urbanisation became apparent. The strategy of strengthening the defensive and settlement potential by establishing towns next to castles was also applied in Prussia. The first stronghold, Insula Sancte Marie founded in 1233 in the Vistula valley, was of a temporary character, as it was unsuitable as a base for organising military expeditions against the Prussians in the highlands. Later that year, Herman Balk, the provincial master of Prussia, erected a new fortress in Kwidzyn, on a high promontory on the edge of the upland, on today's Starozamkowa Street. Undoubtedly, this place offered remarkably favourable natural defensive conditions. Only on its eastern side was it necessary to erect a timber and earth rampart and dig a moat, while on the other sides access to the castle was obstructed by deep ravines and a stream that flowed through the northern ravine. The circumstances of the town's foundation were described by the already mentioned chronicler Peter of Dusburg⁸. He attributes the merit of founding the town next to the castle in Kwidzyn in 1234 to the participants in the crusade against the Prussians, namely Burchard the burgrave of Magdeburg, Piast princes, and the Duke of Pomerelia. It can be assumed that the first settlers came to Kwidzyn together with the Crusader princes, however, the initiative of founding the town belonged to the provincial master Herman Balk, who used his experience from the foundation of Toruń and Chelmno in Chelmno land in 1231–1233. It was probably the charter of these towns that became the model of the legal framework for Kwidzyn. However, as the oldest charter has not survived, it can only be assumed that the townspeople were granted Magdeburg law by the Teutonic Order. Soon after the outbreak of the Prussian uprising in 1242, the town and castle in Kwidzyn were destroyed. The rebuilding of the town and the castle was undertaken in the 1250s by the Pomesanian Bishop Ernest. In a document issued in 1254, he named the castle and town of Kwidzyn *castrum et civitas Insule Sancte Marie*, once

⁵ J. Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Zantyrą*, [in:] idem, *Prussica* (as n. 4), pp. 104–115; S. Szczepański, *Pomezania* (as n. 3), p. 209.

⁶ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, transl. by S. Wyszomirski, ed. by J. Wenta, Toruń 2004, p. 49; M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875, pp. 1–2; J. Powierski, *Średniowiecze*, [in:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (as n. 1), pp. 50–51; D. Poliški, *Problematyka adaptacji i transformacji na przykładzie krzyżackich grodów z terenu Prus i Inflant*, "Archaeologia Historica Polona" 24 (2016), pp. 267–268.

⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje diecezji pomezjańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993, p. 20; A. Radzimiński, *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation – Ausstattung – Rechtsprechung – Geistlichkeit – Gläubige*, Toruń 2014, pp. 43–45; M. Glauert, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003, pp. 125–135.

⁸ Piotr z Dusburga, *Kronika* (as n. 6), p. 50.

inhabited by Christians, as the centre of his territorial authority and a convenient place to build the cathedral⁹. The implementation of the bishop's plans was interrupted by another Prussian uprising in 1260–1273, during which the town was destroyed twice. The bishop's castle, on the other hand, withstood the attacks of the Prussians. It can be assumed that the rebuilding of the town was undertaken in the 1270s. References to councillors recorded in 1287, as well as to townspeople and the mayor of Kwidzyn in 1294 and 1299 attest to its gradual development¹⁰. A major impediment to the organisation of town life was the lack of a charter, as the document issued by The Teutonic Order had disappeared and the bishops delayed the formal regulation of the burghers' rights and obligations towards the territorial ruler. The Pomesanian Bishop Bertold von Riesenburger granted a privilege to the town on 2 April 1336, which was triggered by a dispute between the burghers and the Pomesanian chapter over the use of rural land in the Vistula valley. Most of the document was devoted to defining the boundaries of the town's landed estates and pastures in the highlands and the Kwidzyn Valley. The bishop granted the burghers the Chelmino law, which developed in Prussia from Magdeburg law in the course of the 13th century. The owners of plots of land in the town were obliged to pay an annual rent of 6 denarii. This solution, favourable to the townspeople, was probably adopted from a charter issued in 1234, as such a small recognition rent was imposed by the Teutonic Order on the inhabitants of the oldest towns: it is attested in the charters for Toruń, Chelmino and Elbląg. The bishop's charter did not include any regulations concerning rents paid by the burghers from landed estates. The bishop also granted the inhabitants of Kwidzyn the right to fish in the Vistula and Nogat and to transport goods in their own boats on the Nogat. The bishop ceded to the townspeople half of the rents for the use of the butchers', bread and shoemakers' benches and the trading house, as well as all of the rents from the baths and arcades set up in the gates and by the town walls. Judiciary and the organisation of municipal government were dealt with briefly. The bishop reserved for himself the right to appoint a judge, to whom he granted one third of fines, while the town was given lower jurisdiction over the inhabitants of the urban village. In 1505, Bishop Job von Dobeneck renewed the charter unchanged (issued an *inspeximus* of the charter) as part of his efforts to bring about the economic recovery of the country, which had suffered severely as a result of the wars fought on its territory in the second half of the 15th century¹¹.

Since the beginning of its history, the town has been known by two names. The chronicler Peter of Dusburg reported that in 1233 the armies of the Teutonic Order built a castle on a hill in the Vistula valley called *Quedin* and named it *Insula*

Sancte Marie, which means Marienwerder in German. A year later, both names were transferred to the town founded in the highlands¹². The word Quedin, which can also be found in 13th- and 14th-century sources in the form Quedina, Quidino, Quidin, is derived from the Prussian name Quede which denoted a place belonging to the bearer of that name. From the Middle Ages until the 20th century, the Polish population referred to the town as Kwidzyn and the German population used the name Marienwerder. The parallel use of both names is attested in, inter alia, the document of the Second Peace of Toruń of 1466: Quidzyn alias Marienwerder. Until 1945, Marienwerder was regarded as the official name of the town. In 1946 the Polish authorities gave the name Kwidzyn official status¹³.

*

The town's political system and the legal framework were determined by the Chelmino Law, which developed in Prussia from the Magdeburg Law and was used by The Teutonic Order and the Prussian bishops to establish the majority of towns. The *willkür* ("choice of will"), enacted by the ruler of the country with the participation of the burghers, regulated the matters concerning public order in the town and the duties of the citizens. It can be assumed that in the first decades after the town's foundation, the most important judicial and administrative authority was the reeve-judge (*sołtys-sędzia*) appointed by the country's ruler. However, the surviving sources do not contain any information about the scope of his duties and the land emoluments of the office. The first reeve-judge was the *index Theodoricus*, mentioned in 1236. It is likely that by the end of the 13th century the powers of the office of reeve-judge were limited to jurisdiction, and the town council took over the governance of the town¹⁴. The first remark of town councillors can be found in a document from 1287, and the mayor (Nicolaus Sartor) is confirmed by sources for the first time in 1330. In the Middle Ages, the council usually consisted of six councillors. Each year at election time, they divided among themselves the offices of mayor, mayor's companion (vice-mayor) and treasurer, who managed the town's income and expenditure¹⁵. In the second half of the 16th century, the council included two treasurers and two building advisors, responsible for the construction work financed by the town. According to sources from the 1670s, the council also included the office of a brickmaker advisor, who managed the brickworks and lime kiln, and the number of councillors was increased to eight. In the Middle Ages, according to the Chelmino law, the council independently completed its composition and assigned offices to individual councillors. However, the annual election of the councillors, known as *Küre*, required the approval

⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, ed. by H. Cramer, "Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder" 15–18, 5 (1885–1887), p. 5.

¹⁰ *Preussisches Urkundenbuch. Politische (allgemeine) Abteilung*, eds. by R. Philippi, P. Wölky, vol. 1, part 1, Königsberg 1882, no. 516, p. 325; *Urkundenbuch* (as n. 9), pp. 24, 29.

¹¹ *Urkundenbuch* (as n. 9), pp. 67–69; E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, p. 19.

¹² Peter von Dusburg, *Chronicon terre Prussiae*, publ. by M. Toeppen, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. 1, Leipzig 1861, pp. 56–57.

¹³ A. Radziwiński, *Kwidzyn w średniowieczu*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 55; H. Górnowicz, *Toponimia Powiatu Gdańskiego*, Gdańsk 1980, see <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19460440085/O/M19460085.pdf>.

¹⁴ *Urkundenbuch* (as n. 9), p. 2.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 59, 249.

of the territorial authority, i.e. in the Middle Ages the bishop and after 1525 the ducal starost (German: *Landrat*)¹⁶.

In the 1336 charter, the bishop reserved for himself the right to elect the town judge. This regulation was a significant deviation from the Chełmno law, which provided that the municipal community participate in the election of this most important court official. The judge was accompanied by a bench, which in the Middle Ages consisted of seven members, a senior juror, his deputy and five jurors. In the 16th century the composition of the bench was increased to 10 jurors¹⁷. In 1723, on the initiative of the king, who wanted to create a professional municipal administration, dependent on the state, the division into administrative and judicial authorities stipulated by the Chełmno law was abolished. The town council and court bench were replaced by a magistrate committee consisting of salaried officials: mayor, vice-mayor, judge, overseer of the court of local customary law (Germ. *Wettegericht*) and six assessors. The magistrate committee also employed a scribe and a treasurer¹⁸.

In Kwidzyn, unlike the majority of Prussian towns, there was no separate municipal body representing the citizens. Their participation in decisions concerning the entire municipality was expressed in the right to elect four representatives participating in the election of the mayor. The municipal government reform introduced by the King of Prussia gave citizens the right to elect a representative who had the right to passively participate in the meetings of the magistrate committee¹⁹.

A characteristic feature of Prussian towns subject to the authority of the bishops was a stronger control of territorial authority over town self-government than in the case of towns subject to the Teutonic Order. The Pomesanian bishop retained for himself not only sovereignty over municipal judiciary and the aforementioned right to appoint a judge, but also a number of legislative and administrative powers. The 1480 willkur granted the town lord the right to control the real estate trade. According to a statute issued by Bishop Job von Dobeneck in 1510, the town lord had the right to enact a willkür, to accept the annual report of the council about the state of the town's finances, and to approve the admission of new citizens; his representative could attend town council meetings. The status of Kwidzyn as the main town in the territorial authority of the Pomesanian bishop was due not only to its cathedral and residence of the territorial ruler there, but also to its legal powers, more advanced than those of other towns in episcopal Pomesania. The town council of Kwidzyn and the court bench together with the bishop gave legal advice to other Pomesanian towns on the interpretation of the Chełmno law. In addition, weights and measures throughout the territorial authority were to be determined according to the customs of the cathedral town²⁰.

In early modern times, territorial authority was represented by a ducal alderman²¹. According to a royal decree of 1723, Kwidzyn was classified as a medium-sized town, defined as a second-tier centre²².

*

Large-scale politics often tragically affected the town, but its inhabitants had very limited opportunities to become actively involved in political or military activities beyond the local scale. In the Middle Ages, Kwidzyn, as the main town of the territorial authority of the Pomesanian bishop, was often targeted by invaders. The second factor determining the towns' role in military conflicts was its location on an important route, leading from the Vistula mouth, through Malbork to Chełmno Land. The Teutonic Order's armed conflicts with the Kingdom of Poland inflicted severe losses on the inhabitants of Kwidzyn. During the war in 1409–1411, the town was not attacked by the Polish army, as the Pomesanian Bishop Johann II Ryman, after the defeat of the Teutonic Order at the Battle of Grunwald on 15 July 1410, submitted to the authority of King of Poland Władysław II. During the retreat of the Polish and Lithuanian armies from Malbork (German: Marienburg), the king visited Kwidzyn and allegedly granted privileges to the townspeople, the bishop and the chapter, the content of which, however, remains unknown. During the War of 1414, the Polish army tried to conquer Kwidzyn, whose inhabitants, faced with a growing threat, took refuge in the castle²³. In the face of military conflicts with the Kingdom of Poland, the elites of the great Prussian cities and the knighthood grew dissatisfied with the rule of the clerical corporation. From the 1430s onwards, delegates from the great Prussian cities and the knighthood attending conventions with the Grand Master increasingly demanded to be allowed to participate in the governance of the state²⁴. Kwidzyn, due to its location outside the territorial authority of the Teutonic Order and in the vicinity of large cities and regions inhabited by active knights, was often chosen as the venue for Prussian estates' conventions. On 14 March 1440, the founding congress of the Prussian Union, an organisation that united the Prussian estates, was held in this town. Between 1440 and 1453, the delegates of towns and knighthoods met in Kwidzyn 21 times, with their deliberations usually taking place in the town hall. Although the town council

²¹ R. Czaja, *Pomezaniański statut o miastach z 1510 roku: przyczynek do polityki miejskiej biskupów pruskich*, [in:] *Stilo et animo: prace historyczne ofiarowane Tomaszowi Jasińskiemu w 65. rocznicę urodzin*, eds. by M. Dorna et al., Poznań 2016, pp. 453–463; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 62; G. Döhring, *Willküren einiger Stadt- und Landgemeinden im Kreise Marienwerder*, "Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder" 10 (1910), pp. 25–35.

²² H. Cramer, *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien: ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preußen*, Marienwerder 1884, pp. 222–223; M. Glauert, *Das Domkapitel* (as n. 7), p. 179; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 94.

²³ S. Józwiak, K. Kwiatkowski, A. Szweđa, S. Szybowski, *Wojna Polska i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Malbork 2010, pp. 495, 553; A. Radziwiński, *Kwidzyn* (as n. 13), p. 87.

²⁴ R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, pp. 212–213; S. Józwiak, *Krzyżys władzy terytorialnej*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, eds. by M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, pp. 342–344.

¹⁶ Ibidem, pp. 59, 249; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 86–89; A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525–1772*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), pp. 107–108.

¹⁷ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 90–91; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 110; R. Czaja, *Krajobraz miejski Pomezanii w średniowieczu*, [in:] *Studia z dziejów diecezji pomezaniańskiej w 775. rocznicę jej utworzenia*, ed. by J. Liguz, Pelplin 2020, p. 17.

¹⁸ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 94; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 113–114; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 137.

¹⁹ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 94.

²⁰ R. Czaja, *Krajobraz miejski* (as n. 17), p. 56.

of Kwidzyn joined the Prussian Union as early as 17 April 1440, its political involvement in the activities of the estate opposition, mainly due to the hostile attitude of the Pomesanian bishop towards the Prussian Union, was very modest. Extant sources confirm the participation of Kwidzyn delegates in only five conventions in the final phase of the conflict with the Teutonic Order, in the years 1450–1453²⁵.

The town suffered severe damage during the Thirteen Years' War waged by the Teutonic Order against the Kingdom of Poland and the Prussian Union in the years 1454–1466. Following the outbreak of an armed uprising of the Prussian estates against the Teutonic Order on 4 February 1454, Bishop Kaspar Linke and representatives of the Pomesanian knight-hood attempted to mediate between the Prussian Union and the Grand Master. Faced with the failure of a diplomatic solution to the conflict, the bishop, knights and towns of his territorial authority joined the uprising against the Grand Master's authority. On 29 April 1454 Kaspar Linke approved of the incorporation of Prussia into the Kingdom of Poland and paid homage to King Władysław II Jagiello. After the defeat of the armies of the Union of Prussia and the King of Poland at the Battle of Chojnice, the territorial ruler of Pomesania switched to the side of the Grand Master on 24 September 1454, and a month later Kwidzyn was occupied by the armies of The Teutonic Order²⁶. The town and the chapter castle, due to their situation on the road from Toruń to Malbork and Gdańsk, were an important support point for the military activities of the Teutonic Order in Chelmino Land and on the lower Vistula. However, the maintenance of the military detachment was a heavy burden for Kwidzyn townspeople. For this reason, in June 1460, the mayor Nicolaus Polan, together with the vice-mayor Matthias Jawche and ten other burghers, planned to surrender the town to the royal army from Grudziadz. The conspiracy, however, was detected by the Teutonic Order's enlisted men. In September 1460, Polish troops burned the town, but after an unsuccessful attack on the castle, they quickly retreated²⁷. The Peace of Toruń of 1466, which ended the Thirteen Years' War, changed the political position of the bishopric of Pomesania, which found itself between Royal Prussia, which had been annexed to Poland, and the territory of the Teutonic Order in Prussia. The neighbourhood with the states in conflict posed a threat to Pomesania. During the war over the right to appoint bishop of Ermland in 1478–1479, the ruler of Pomesania sided with the Grand Master. In retaliation, Polish troops seized Kwidzyn town and castle in September 1478. The destruction of the town and cathedral was also brought about by another conflict between the King-

dom of Poland and the Grand Master of the Teutonic Order in 1519–1521. On 13 March 1520, after a day-long bombardment, the town and castle surrendered to the royal army²⁸.

A consequence of the peace treaty concluded on 8 April 1525 between Grand Master Albrecht von Hohenzollern and King Sigismund the Old of Poland was the incorporation of episcopal Pomesania into the Duchy of Prussia. The age of peace, which lasted more than a century, was interrupted in 1626 by the invasion of the army of King Gustavus Adolphus of Sweden, who sought to seize territories at the mouth of the Vistula. During the war, which lasted until 1635, the Swedish army seized Kwidzyn twice during marches between Malbork and Chelmino Land. The first stay of Swedish troops in Kwidzyn in 1628 lasted a few days. After capturing the town again in 1629, the Swedish army remained there until the end of the war in 1635. The western part of the Duchy of Prussia became an area of warfare during the second Swedish-Polish conflict in 1655–1660. This time, the Swedish army occupied Kwidzyn three times (1655, 1658, 1659), forcing the townspeople to pay tribute and quarter the troops²⁹. The conclusion of the Peace of Oliwa in 1660 between Poland and Sweden brought Kwidzyn another century of peace. The town's inhabitants were faced with high-stake politics from the mid-17th century, as the town became an important station on the road from Berlin to Königsberg and was the site of visits by the Brandenburg Electors and Prussian kings. In 1709, a ten-day meeting between King Frederick I of Prussia and Tsar Peter the Great of Russia took place in Kwidzyn. After almost a century, foreign troops entered the town during the Seven Years' War (1756–1763). Between 1758 and 1762, Russian troops were stationed in Kwidzyn. For the quarters of the commander-in-chief of the Russian army in East Prussia, General Wilhelm Fermor, a palace was erected in the western part of the former bailey. The inhabitants were forced to pay tribute and provide provisions and lodging for the Russian army. In general, however, the four-year occupation did not result in the destruction of the town buildings and the economic ruin of the burghers³⁰.

*

The settlement area of Kwidzyn in the pre-industrial era comprised three hills on an undulating upland. This area accommodated the Pomesanian bishop's castle with the liberty, Kwidzyn town with the cathedral and the castle of the Pomesanian cathedral chapter surrounded by a common defence wall, the bailey, and the suburbs. The spatial and functional diversity was also intensified by a diversified ownership structure of the various parts of the settlement complex, which belonged to the

²⁵ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, vol. 2, ed. by M. Toeppen, Leipzig 1880, p. 177, no. 113; *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, vol. 3, ed. by M. Toeppen, Leipzig 1884, pp. 399, 512; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 16; R. Czaja, *Małe miasta na zjazdach stanów pruskich do 1454 r.*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia" 28 (2001), p. 104.

²⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, pp. 146, 172, 278, 288.

²⁷ *Geschichte von wegen eines Bundes*, ed. by M. Toeppen, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. 4, Leipzig 1870, p. 204; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 17.

²⁸ A. Radziwiński, *Kwidzyn* (as n. 13), p. 90; J. Powierski, *Średniowiecze* (as n. 6), p. 82.

²⁹ A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 127–128; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 26–27; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 86–87.

³⁰ W. Odyniec, *Czasy nowożytnie*, [in:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (as n. 1), p. 103; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1994–2001*, Kwidzyn 2002, p. 62; H. C. W. Jahn, *Chronik der Stadt Marienwerder in Westpreußen mit Auszügen der allgemeinen*, Marienwerder 1844, p. 133.

town, the bishop, the chapter and, from the 16th century, also to the Duke of Prussia³¹.

For the construction of the town, the elevation in the middle was chosen, above the Vistula valley, characterised by convenient defensive conditions. The high escarpment of the upland hindered access to the town from the west, and from the south-west and north the natural boundary of the town space was marked by deep ravines. A pond adjoined the town boundary to the east. Only on the north-eastern side, the town area was unobstructed by natural barriers and was easily approachable from Ilawa Lake District³². The natural conditions made it difficult for Kwidzyn to have a regular rectangular town plan, which was used in many other Prussian towns. The area within the walls had the shape of an irregular pentagon of about 6 hectares, elongated towards the south-east. Based on the information about the rent paid by the burghers, it can be assumed that initially 51 plots were measured out. Between the 14th and 16th centuries, as a result of divisions, their number increased to 72 and without major changes persisted until the mid-18th century. Therefore, Kwidzyn belonged to the group of the smallest Prussian towns. Full-size plots, the owners of which were entitled to brew beer, were usually one to two rods wide and seven to ten rods long (1 rod = 4.325 m)³³. Small residential buildings without a courtyard, called *buda*, were erected near the walls, in the gates and on small plots of land created by subdividing full-size plots. In 1696, there were 23 such buildings in the town. In the Middle Ages, burghers' houses were built mainly of wood. It was not until the 16th century that the construction of half-timbered buildings (made of wood and clay) on a brick foundation became more common³⁴.

The available archaeological and written sources do not provide a basis for determining the spatial layout of the oldest settlement. The hypothesis that a square market was already delineated in the town founded in 1234 seems doubtful, as a layout of the town with a centrally located market does not appear in Prussia until the middle of the 13th century. Perhaps the oldest spatial layout, probably with a main axis being a wide street, is evidenced by the route from the southern part of the later market, called Long Market (German: *langer Markt*), through Długa Street (German: *Lange Gasse*) to the Grudziądzka Gate (gate leading to Grudziądz)³⁵. It can be assumed that it was only during the reconstruction of the town in the 1250s or 1270s that a square market place measuring approximately 70 m x 70 m was laid out in Kwidzyn.³⁶ The square was originally surrounded by eight building blocks. The area behind the two

northern blocks was used for the parish church and cemetery. In 1286, the bishop transferred the right of advowson of the parish church, which was later transformed into a cathedral, to the chapter. This decision was followed also by the construction of the chapter house, which changed the development of the northern part of the town. The north-western block of buildings was allocated for the construction of the castle, and part of the northern block for the construction of the cathedral. The individual frontages of the market had their own names, perhaps referring to their commercial functions. The southern part of the market was called the Long Market, the eastern part the Coal Market (German: *Kohlenmarkt*), and the northern and western frontages were called the Wood Market (*Holzmarkt*)³⁷. Four streets leading up to gates ran from the corners of the market. To the south, Nizinna Street (German: *Niederstraße*) led to the Nizinna gate. To the south-west, two streets led to the Grudziądzka gate: Długa Street (mentioned before) in the south, called *Breite Straße* at the end of the 18th century, and Wąska Street (*Schmale Straße*) in the north. Malborska Street (German: *Marienburger Straße*) led from the north-eastern corner of the market towards the Malbork Gate.

The walls surrounding the town were built between the end of the 13th century and the 1330s. The town's defence system was strengthened by several towers and the three gates mentioned above. From the first half of the 14th century, it was closely linked to the cathedral and the chapter castle, which provided shelter for the townspeople in times of danger. Communication-wise, the most important gates were the Malborska Gate (*Marienburger Tor*), which led to northern Pomesania and on to Malbork, and the Grudziądzka Gate (*Graudenz Tor*), also called the High Gate (*Hohe Tor*), which led south to Chelmino Land. Two defensive towers were erected on either side of the Malborska Gate. The Grudziądzka Gate was protected by a defensive foreground. Behind the Nizinna Gate (Lowland Gate), also known as the Water Gate (German: *Wasser Tor*) in the 16th century, and as the Gniewska Gate (*Mewer Tor*) in the 18th century, there was a road to the Kwidzyn Valley and to the Vistula crossing. The fourth gate was located in the north-western corner of the town walls, but was removed at the beginning of the 14th century after the construction of the chapter castle, to which the northern edge of the western section of the town walls adjoined. In the second half of the 17th century, the town's defence system was strengthened by the construction of masonry bastions in front of the Grudziądzka and Malborska gates. In the 18th century, as part of the modernisation of the spatial layout, all gates were demolished. The earliest to be demolished was the Nizinna Gate, between 1743 and 1755 it was followed by the Malborska Gate, and in 1758 by the Grudziądzka Gate³⁸.

The town hall, situated in the middle of the market square, was the oldest public building in Kwidzyn. It served as a merchant's house and the seat of municipal authority. The merchant's

³¹ A. Dreger, *Nazwy ulic Kwidzyna*, "Zeszyty Kwidzyńskie" 12 (2008), p. 23.

³² A. J. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny miasta*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 91.

³³ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 51; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 53; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (as n. 30), pp. 14–16.

³⁴ T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, "Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas" 101 (Marburg 1976), p. 230; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (as n. 30), p. 48.

³⁵ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 58.

³⁶ A. J. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny* (as n. 32), pp. 94–95; R. Czaja, *Urbanizacja kraju*, [in:] *Państwo zakonu krzyżackiego* (as n. 24), p. 194.

³⁷ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 58.

³⁸ A. J. Pawłowski, *Rozwój przestrzenny* (as n. 32), pp. 97–98; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 52–53, 56–57.

house, mentioned as early as in the charter of 1336, comprised the wine store in its cellars, as well as butchers', bread and shoemakers' benches and stalls³⁹. As a result of a reconstruction carried out at the beginning of the 17th century, the exterior form of the town hall was redesigned from Gothic to Renaissance. The town hall cellars housed the wine tavern and the torture chamber. The ground floor housed the butchers' benches, the prison chamber and the scales. The first floor was occupied by the council chamber and the archives, as well as a room where citizens' meetings were held. The top floor housed the court rooms and the municipal guard chamber. There was a four-storey tower adjoining the town hall on the south side, with a clock, first mentioned in sources in 1579. There were eight shacks (budy) adjacent to the town hall, five on the west side and three on the east, which were originally intended for retail trade. From the end of the 17th century, however, they were increasingly used to accommodate council servants (the scribe, the commander of the town guard, the watchmaker). The shacks were also used to house poor students of the municipal school (German: Pauperbude). In the 18th century, a shack at the south-east corner of the town hall was rebuilt to house the guard house. In the vicinity of the town hall there were also facilities associated with the town's judiciary, such as a pillory in the form of a donkey, an iron hoop, and a pole-shaped pillory, to which convicts were cuffed. The southern part of the market square was where the main town well was located. The second well, known as the 'Kunst' and open to the general public, was first mentioned in 1586 and was located in front of the Nizinna Gate near the Fish Market⁴⁰.

*

The areas outside the town walls can be divided into two categories. The suburbs developed immediately outside the town gates as early as the 14th century, housing facilities for craft production, places and buildings for the storage of agricultural produce and timber, as well as gardens and shacks inhabited mainly by day labourers, gardeners and craftsmen. The town's landed property (patrimony) with arable fields and pastures was located behind the suburbs. The oldest suburb, called Podolice (Podelicze), is mentioned already in a charter from 1336⁴¹. Its inhabitants were under the jurisdiction of the town judge. The suburb occupied the area between the foot of the upland and the River Liwa. The northern edge of the suburb reached the level of the bailey, whereas the southern edge approached the level of the Nizinna Gate. A list of rents from around 1500 mentions six gardens and two tanneries on its territory. At this time, developing directly in front of the Nizinna Gate, there were four gardens in the suburb⁴², barn, a malt house and bathhouse that used water from a stream flowing down from the upland.

³⁹ *Urkundenbuch* (as n. 9), p. 68.

⁴⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 99–102; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 139; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 104; A. J. Pawłowski, *Stare Miasto* (as n. 30), pp. 48, 62.

⁴¹ *Urkundenbuch* (as n. 9), p. 69.

⁴² According to E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 65, the term 'garden' as used in the rent book also meant a small residential building (shack).

In the 17th century there were still two pottery workshops and a tannery in the area. The residential function of this suburb did not seem to develop in the early modern period; from the 17th to the 18th century, sources mention 12 to 14 shacks housing craftsmen and day labourers⁴³. The Malborskie and Grudziądzkie suburbs, which were established along the most important roads leading to the town from the north and south, had a much better developed residential and spatial structure. At the turn of the medieval and early modern periods, a network of streets developed there, linking the two main routes, Grudziądzka and Malborska streets: Mälzergasse, c. 1500 (today Magazynowa Street), Stumpengasse, c. 1500 (today Słowiańska Street) and Grenzgasse, 1573 (today J. Piłsudskiego Street)⁴⁴.

The development of residential buildings in the Grudziądzkie suburb in front of the Grudziądzka Gate in the modern period is indicated by a comparison of the information contained in the town books. Around 1500, there were 22 gardens, 9 barns and a house (by the Grudziądzka Gate) in this area, while the land register of 1751 mentions 21 houses. In the area in front of the Grudziądzka Gate there were also two malt houses, a townspeople's residence, a gallows, a tannery, a bathhouse, the St. George's Hospital and a cemetery. The square in front of the gate was called the Horse Market (German: Roßmarkt) in the late Middle Ages.

Malborska Street, the main traffic axis of the northern suburb, in the Middle Ages was the boundary between the urban area and the area under the authority of the chapter. Around 1500, there were seven houses, two shacks, six gardens, 13 barns and a malt house in front of the Malborska Gate and in the streets leading towards the Grudziądzkie Suburb. By the end of the 18th century, the number of shacks had increased to 19. At the beginning of the 17th century, west of Malborska Street, in the area belonging to the ducal domain, there were 24 homesteads, and in 1772, in the whole area of the suburb, there were 37 houses⁴⁵.

*

The process of structuring the landed property of Kwidzyn took over three hundred years. Initially, the Teutonic Order and then the Pomesanian bishops granted the town lands mainly in the Vistula river valley, whose agricultural use required the construction of drainage infrastructure, dikes and drainage canals. The upland areas, which were initially mostly retained by the territorial lords of Kwidzyn for their own use, were more convenient for development.

In the Kwidzyn Valley, the town received an area of about 120 lans (1 lan = 16.8 ha) between the Nogat and the Vistula. The northern boundary reached the lake created as a result of drainage system (German: Mariensee) and the later urban village Lipianki (German: Ziegellack) on the Vistula, while the

⁴³ A. Dreger, *Nazny ulic* (as n. 31), p. 23; Z. Wendt, *Katryńska graniczna struga*, Kwidzyn 2006, p. 53, ill. 45; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 61.

⁴⁴ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 62; A. Dreger, *Nazny ulic* (as n. 31), pp. 39, 52, 80.

⁴⁵ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 63; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 63; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 106–107.

southern boundary reached the village Grabowo (German: Grabau) belonging to the bishops⁴⁶. As the patrimony in the Vistula valley was being developed, individual fields and meadows were assigned to town plots. A document from 1389 contains information that 75% of the town plots already had their own fields, while from 1393 there is information about the townspeople's granges located in the area between the road to the Vistula crossing at Korzeniewo (German: Kurzebrack) and the village of Mareza (German: Mareese)⁴⁷. In 1588, the town council re-assigned fields and pastures of over 89 lans to 72 town plots in Korzeniewo, Mareza, Lipianki and Obory (German: Oberfelde). According to the 1588 willkur, a piece of land constituted an indivisible property unit together with a town plot, but it could be leased by the burghers. Nearly 14 lans remained in the possession of the town council. The upkeep of the drainage system in the urstromtal area required considerable financial and labour input from the town and its citizens. The construction work was supervised by a councillor acting as master builder. Initially, the costs of building and maintaining the dykes and canals were shared among the burghers, but from the end of the 16th century a greater role began to be played by funding directly from the municipal coffers, coming, i.e., from rents paid by tenants of fields and meadows⁴⁸. However, the drainage system did not always succeed in preventing the Vistula's waters from overflowing. Frequent breaches of the dikes led to the destruction of crops and hindered the agricultural use of the Kwidzyn Valley for many years. The greatest damage was caused by floods in 1427, 1505, 1699, 1715, 1745 and 1753. In total, until the mid-19th century, the Vistula embankments were breached at least 37 times⁴⁹.

From the content of the 1336 charter, it appears that initially the bishops granted only two upland complexes of fields and pastures to the burghers, one in the north between the Nogat and the road to Malbork, and the other in the south between Karczewice (German: Karschwitz), the Liwa and the road to Grudziądz. The property relations in the area neighbouring Kwidzyn were complicated due to the establishment of the cathedral chapter, which received part of the land endowment from the bishop at the expense of the town. At the beginning of the 14th century, the cathedral chapter already possessed property in the Kwidzyn Valley, a lake and the village of Mareza, and in 1400, the bishop resolving a dispute between the burghers and the canons gave them land previously belonging to the burghers on the upland between the Nogat River and the road to Malbork⁵⁰.

The land patrimony of Kwidzyn in the upland area started to gradually increase only from the beginning of the 16th century, thanks to the endowments from the bishop and, after 1525, from the Prussian dukes. In 1505, Bishop Hiob von Dobeneck, intending to compensate for the losses caused by the flooding of fields and meadows in the Kwidzyn Valley by the waters of the Vistula, leased the burghers the so-called Castle Field covering an area of 17 lans and 7 morgas (30 morgas = 1 lans), including the settlements of Mühlenfeld and Rozpędziny (German: Rospitz). In 1645 Elector Friedrich Wilhelm bestowed this area on the town. Further grants of land and forests on the upland were given to Kwidzyn by the Prussian dukes: Dankowo (German: Semler) in 1540 and Karszowice were leased in 1577, and in 1615 given to the town. The 72 town plots were allocated lands with a total area of 81 lans and 11 morgas situated in the part of the patrimony on the upland as well as in the Vistula Valley. In the 16th and 17th centuries, the landed estates in the upland area, as well as their neighbourhood, housed a number of industries that used the water power of the Liwa river and its tributaries: a hammer mill, a copper forge, two paper mills and a grinding mill⁵¹.

*

A unique feature of the settlement complex in Kwidzyn in the Middle Ages was the situation of the town between two castles, one belonging to the bishop and the other to the chapter. The bishop's castle was located on a hill south of the town. Its origins date back to 1233, when Hermann Balk, land master of The Teutonic Order for Prussia, erected the first stronghold of clay and stone as a support point for the crusaders fighting the Pomesanians. Based on archaeological research carried out in the 1920s, it can be assumed that the castle wall was built on a north-south axis, on a rectangular floor plan measuring 50 x 29 metres. In 1242, the stronghold was destroyed by the Prussians, and its reconstruction was undertaken by the Bishop of Pomesania in 1255. The construction work must have progressed quite quickly, as in 1267 and 1277 the new castle withstood Prussian attacks. A residential building measuring approximately 30 x 10 m was erected in the south wing to house the bishop's residence. The entrance to the castle ran across the bailey from the east. From the 1360s, the importance of the Kwidzyn castle as the bishop's residence began to decline in favour of the castle in Prabuty (German: Riesenburg). In the second half of the 15th century and at the beginning of the 16th century, the bishop's residence, rarely visited by the territorial ruler, was severely damaged during the Thirteen Years' War (1454–1466), the War of the Priests (1478–1479) and the invasion of the Polish army in 1520. The process of devastation of the castle was accelerated by the secularisation of the bishop's estates. In the 1540s, the Duke of Prussia authorised castle's demolition. The retrieved bricks were used to build the ducal bell tower, and in 1586 the burghers received permission from the monarch to use the ma-

⁴⁶ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 55–56; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 72–73; Z. Wendt, *Katrynka* (as n. 43), pp. 21–40.

⁴⁷ *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, ed. by J. Voigt, vol. 4, Königsberg 1853, p. 92; *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur älteren Geschichte Preussens*, vol. 5, ed. by J. Voigt, Königsberg 1857, p. 59.

⁴⁸ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 74, 78–79, 83; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 109.

⁴⁹ M. Toeppen, *Die Niederung bei Marienwerder. Eine historisch-chorographische Untersuchung mit besonderer Rücksicht auf Weichselburg und Zantir*, "Altpreußische Monatsschrift" 10 (1873), p. 247.

⁵⁰ *Urkundenbuch* (as n. 9), pp. 68–69; A. Radziński, *Kwidzyn* (as n. 13), pp. 64–67.

⁵¹ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 98–100; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 83–85; B. Zagórska, *Papiernia miejska w Kwidzynie*, "Zeszyty Kwidzyńskie" 4 (2001), pp. 28–31.

terial from the castle ruins to build a school. All that remained of the bishop's castle in the 17th century was the name "Old Castle" (German: Alt-Schlößchen)⁵². The landed property associated with the castle was located in the Liwa River bend; these were the areas that the bishop handed over to the town in 1505. Another castle liberty was located to the south of the castle, in the area of what later became Rumpelgasse (today Drzymaly Street) and Gartenstraße (today Ogrodowa Street), leading to the castle from the east.

The liberty was incorporated into the ducal domain after the secularisation of the bishopric. The area was used as a place for farms and gardens with shacks, inhabited mainly by farmers, day labourers and craftsmen. Sources from the 17th and 18th centuries mention more than 20 properties in the area. Within the castle liberty there were also barns, gardens and timber yards leased by the burghers of Kwidzyn for rent⁵³.

A turning point in the development of the urban complex was the establishment of the cathedral chapter with its seat in Kwidzyn in 1284 and the elevation of the parish church to the rank of cathedral a year later by Bishop Albert. The canons, whose task was to look after the cathedral and support the bishop in his tasks, were the third actor, alongside the town and the bishop, to participate in the structuring of the settlement space. For the maintenance of the chapter, the bishop allocated the land adjacent to the northern boundaries of the town. As noted above, the construction of the cathedral and the chapter's castle probably resulted in a revision of the urban spatial layout. The construction work on the Cathedral of the Blessed Virgin Mary and St. John the Evangelist spanned around half a century, but the building of the former parish church was still in existence in the 1320s. Thanks to the allocation of income from the village of Włodowo (German: Walterdorf) by Bishop Bertold von Riesenburger, construction work on the cathedral intensified in the 1340s. At this time, the cathedral church and the chapter castle were combined into a single building and defence complex. The completion of the construction is evidenced by a document from 1389 by Bishop Johann Mönch (1377–1409), specifying the organisation of the liturgical service at the altars in the cathedral. The bishop also founded the mosaic above the entrance to the cathedral on the town side, depicting St. John the Baptist. After the secularisation of the chapter, the cathedral became a Protestant church⁵⁴.

The construction work on the castle of the chapter were launched after the land north of the town was handed over to the chapter by Bishop Ludeko between 1309 and 1320. Its completion dates to the mid-14th century. It was built, like many castles of The Teutonic Order in Prussia, on a floor plan similar to a square with sides about 48 m long. A characteristic feature of

the building is the sanitary tower, located outside the perimeter of the castle walls, accessed by a 55 m long cloister. The entrance gate to the castle was located on the northern side. However, it had no direct connection to the town from the south. After the death of the second Protestant bishop of Pomesania, Paul Speratus, in 1551, the castle became the residence of officials of the Duke of Prussia, headed by the starost. During the first half of the 18th century, the castle gradually lost its military relevance. It continued to serve as a residence, and in 1728 a food store, which was set up on the upper floors of the south wing. A bailey, which adjoined the castle and the cathedral on the north side, comprised outbuildings and storerooms as well as servants' quarters. The bailey was surrounded by a wall and was separated from the castle and the cathedral by a moat about 40–50 m wide⁵⁵. The bailey was the economic hinterland for the castle and for the landed estates of the chapter and, after 1525, of the ducal starosty. These estates lay on the northern side of the castle and included 12 lans in the village of Mareza and a grange between the Nogat and the Liwa, and 25 lans on the upland with the granges of Salateri, Knieberg and Dibau lying in the vicinity of the urban area⁵⁶.

In the pre-industrial era, fires posed the greatest threat to the buildings, which were constructed mainly of wood. It should be emphasised that the post-fire reconstructions of the town did not change the spatial layout. In the Middle Ages, towns were destroyed by fire mainly during wars. In 1414, the burghers themselves set fire to their houses to make it difficult for Polish troops to storm the chapter's castle. Fires also destroyed the town during the 'Thirteen Years' War in 1460 and during the War of the Priests in 1478. In the early modern period, the most extensive damage was caused by a fire in 1710, which destroyed a third of the town's buildings, including the eastern part of the market square, Szeroka Street and the Grudziądzkie Suburb⁵⁷.

*

Estimates of the number of inhabitants of Kwidzyn in the medieval and modern periods can only be based on indirect indicators such as the number of properties and the number of households. For the calculations made on the basis of the number of properties, it has been estimated that there were seven inhabitants per house and four people per shack. Assuming the original division of the town space into about 50 plots, the population of the town around 1300 can be estimated at 350. At the end of the Middle Ages, it is estimated that the population was around 820, which is based on 72 properties within the town walls and 39 residential properties in the suburbs

⁵² M. Jarzębowski, *Die Residenzen der Preussischen Bischöfe bis 1525* (Prussia Sacra 3), Toruń 2007, pp. 41–49; W. Heym, *Das "Altschlößchen"* (as n. 3), pp. 1–28.

⁵³ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 65–66; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 126–128.

⁵⁴ *Codex diplomaticus*, vol. 4 (as n. 47), pp. 91–93; *Urkundenbuch* (as n. 9), pp. 77–79; L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982, pp. 16–22; L. Krantz-Domasłowska, *Katedra w Kwidzynie*, Toruń 1999, pp. 3–40; M. Glauert, *Das Domkapitel* (as n. 7), pp. 83–85.

⁵⁵ B. Wasik, *Zamek kapitulny w Kwidzynie w średniowieczu. Architektura i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, "Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia" 39 (2023), pp. 99–103, 106–108; L. Krantz, J. Domasłowski, *Katedra i zamek* (as n. 54), p. 22; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 163–164, 205–206; M. Glauert, *Das Domkapitel* (as n. 7), pp. 105–107.

⁵⁶ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 115–125.

⁵⁷ Johannes von Posilge, Officials von Pomesanien, *Chronik des Landes Preussen*, ed. by E. Strehlke, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum*, vol. 3, Leipzig 1866, p. 345; *Geschichte von wegen* (as n. 27), p. 204; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 17, 33; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 106.

(gardens, shacks, houses), as well as the inhabitants of the castle and the two castle liberties. During the first half of the 16th century there is a marked increase in the number of inhabitants. The number of 162 households mentioned in 1571 suggests that around 540 people lived within the walls and around 460 in the suburbs. Lists of residents paying property rent and fees to the Protestant parish indicate that population growth continued into the 17th and 18th centuries. In the 1730s the town's population exceeded 1,200, an increase of 65% compared to around 1500. The successful demographic development was disrupted by pestilence, which hit the inhabitants particularly hard in 1597 and 1660, and by a plague epidemic in 1709–1710, which claimed the lives of 341 people, or nearly 25% of the population⁵⁸.

Table 1. Population of Kwidzyn between c. 1300 and 1738

Year	Ca. 1300	Ca. 1500	1571	1677	1738
	T	T S	T S	T S	T S
Population	350	500 320	540 460	546 306	820 449
Total	350	820	1000	852	1269

T – town, S – suburbs.
Source: T. Lewerenz, *Die Großentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, “Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas” 101 (Marburg 1976), pp. 100–101; A. Groth, *Kwidzyn w latach 1525–1772*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, vol. 1, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, publ. 2, Kwidzyn 2013, p. 122; E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, pp. 94–96.

In legal terms, the population of Kwidzyn was divided into three groups. The highest place in the social and property hierarchy was occupied by full burghers (German: Vollbürger). They owned plots of land with the right to brew beer, as well as fields, gardens and pastures within the land patrimony. Members of this group also enjoyed the right to trade and to be on the town council. Full burghership could be granted to free persons who could produce a letter of good birth stating that they are the offspring of a legitimate union. From the 16th century onwards, the nobility were exempted from the requirement to present these certificates. Entry into the burghership registry also required payment of a fee and the possession of appropriate arms. In the 18th century, we observe a process where the ownership of a property was no longer a requirement in order to obtain full burghership. The town council could also grant full burghership to the person renting the house, who could not, however, enjoy the privilege of brewing beer⁵⁹. The second group consisted of burghers with so-called lesser burghership. As a rule, they lived in shacks for which they paid rent to the town treasury. They also had to pay fees for the use of pastures and forests. The lowest place in the social hierarchy was occupied by residents without municipal rights: hired labourers, servants, marginal social groups and hortulanii (similar to cotters). Some of them

owned small garden plots in the suburb. Based on sources from the first half of the 18th century, it can be estimated that full burghers and their families made up about 39%, lesser burghers 11% and remaining residents 50% of the town population⁶⁰.

The inhabitants of Kwidzyn, like the entire population of Prussia in the Middle Ages and in the early modern period, were characterised by a diverse ethnic structure. The most numerous group was made up of burghers of German origin. People bearing surnames indicating Polish origin in the 15th century were occasionally mentioned among members of the town council and as property owners. The oldest town book of 1480 also records several inhabitants of Prussian origin. The 1480 and 1586 willkürs contain records prohibiting the granting of citizenship to Poles and their admission to guilds controlling food production. The phenomenon of this grassroots restriction of access to municipal law for the Polish population was mainly due to the desire to protect urban economic resources, threatened in times of crisis, from competition. There were no such impediments to Poles having sufficient financial resources enabling them to build a house on an undeveloped plot of land. The presence of the Polish population in early modern Kwidzyn is evidenced by their use of the eastern part of the Protestant cathedral, which was called the Polish church⁶¹. The western part of the cathedral was used in 1549–1574 by the Unity of the Brethren, who were invited to Kwidzyn and other Prussian towns by the second Lutheran bishop of Pomesania, Paul Speratus. The newcomers took up residence in shacks on Wąska Street. They also asked the Prussian duke to give them about 20 empty, full-size plots of land, which the local burghers refused to build on. Due to resistance of the Kwidzyn burghers, this wish was not fulfilled and only few members of the Unity of the Brethren received the abandoned plots of land from the duke. Difficult material circumstances and attempts to subordinate the Brethren to the town's Evangelical church forced most of them to leave Prussia around 1574⁶².

*

In terms of economy, pre-industrial Kwidzyn developed similar to other small towns in Central and Eastern Europe, whose trade, production and service functions were oriented towards the immediate surroundings and agriculture was an indispensable element of urban life. In the pre-industrial period none of the crafts in Kwidzyn attained importance beyond the local framework. The small economic potential was also accompanied by the slow development of guild organisations. The

⁵⁸ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 63–65, 94, 158–159; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 122.
⁵⁹ G. Döhring, *Willküren* (as n. 21), p. 33; R. Czaja, *Pomezński statut* (as n. 21), s. 457–458; *Wilkieże*, transl. by W. Zdrojek, D. Górniewski, “Zeszyty Kwidzyńskie” 4 (2001), p. 17; W. Odynec, *Czasy nowożytne* (as n. 30), pp. 99–100.

⁶⁰ A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 124; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 96.
⁶¹ G. Döhring, *Willküren* (as n. 21), pp. 76; A. Radziwiński, *Kwidzyn* (as n. 13), pp. 73–74; J. Powierski, *Średniowiecze* (as n. 6), p. 71–72; R. Czaja, M. F. Stevens, *The Place of Native Populations in the Chartered Towns of Conquered Regions: Wales and Prussia as a Comparative Case Study*, [in:] *Towns on the Edge in Medieval Europe: the Social and Political Order of Peripheral Urban Communities from the Twelfth to Sixteenth Centuries*, eds. by M. F. Stevens, R. Czaja, Oxford 2022, p. 43; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 257–258.
⁶² W. Odynec, *Czasy nowożytne* (as n. 30), p. 84; G. Białuński, *Czy Prusy Książęce były krajem tolerancyjnym? Przypadek braci czeskich*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 315 (2021), pp. 147–167.

extant sources provide us with information on representatives of a dozen craft professions living in Kwidzyn in the Middle Ages: bakers, butchers, shoemakers, wheelwrights, fishermen, furriers, blacksmiths, tailors, weavers, tanners and potters. Nevertheless, guild organisations were not established until between the 16th and 18th centuries. Guilds were founded by shoemakers (1560), tailors (1560), clothiers (1647), linen makers (18th century), bakers (1600), butchers (1633), shoemakers (1560), furriers (1609), potters (1620), and blacksmiths (1596) who initially formed a guild of “hammer workers” together with locksmiths, knife makers, nail makers and carpenters, the latter becoming independent in the 18th century. Between the 16th and 17th centuries an increase in the number of guilds is apparent, but even so most corporations had few masters. Only the guilds of shoemakers, bakers and blacksmiths stood out in terms of size, with 12 masters each in the 17th century; the guild of clothiers was also quite developed. The infrastructure for craft production was located in the suburbs (tanneries, cloth frames, malt houses) and on the territory of the land patrimony on the river Liwa (grain mill, cloth mill, bark mill and tanning mill)⁶³. The production of bricks and beer functioned outside the guild organisation. Owners of municipal plots of land had rights to brew beer, but only specialised craftsmen actually carried out the production⁶⁴.

The residents of Kwidzyn were involved in the Vistula trade through the harbour in Korzeniewo. The local skippers were members of the brotherhood of the Vistula skippers from the 1490s and, according to the 1480 willkur, held a monopoly on transporting goods to the town harbour, as foreign ships were prohibited from coming to the harbour without the permission of the town council. It was not until 1575 that the Prussian nobility received permission from the duke to export goods freely through the harbour at Korzeniewo, but with the obligation to pay a fee to the town council. Grain predominated among the exported goods. A lesser role was played by forestry goods (wood, tar, pitch), meat, and products of local crafts⁶⁵. Fairs organised in Kwidzyn had a regional scope. The oldest one is mentioned in the 1390s; it was held in autumn and attended by merchants from Gdańsk. In the early modern period, there were four fairs, a spring one on the first Sunday of Lent, two in the summer (24 June and 24 August) and one in the autumn on St. Martin's Day (11 November). Organised three times a year, the cattle fairs facilitated burghers to obtain meat as well as to sell cattle reared by the burghers to foreign traders. The descriptions from the first half of the 18th century indicate that trade contacts with Royal Prussia, especially the export of grain to Gdańsk and Elbląg, played an important role in the economy of Kwidzyn⁶⁶.

Retail trade was concentrated in the market place. It ranged from daily sales at the bread, butchers' and shoemakers' benches and stallholders' stalls by the town hall to weekly markets, which were the primary form of commercial contact with the people living in the surrounding villages⁶⁷.

All house owners in Kwidzyn were also farmers, as each plot of land had fields and meadows assigned to it in the Kwidzyn Lowlands and the upland area. The importance of agriculture to the town's economy is evidenced by the council's efforts to enlarge the land patrimony on the upland from the beginning of the 16th century, mentioned above. Citizens farmed their land with their own equipment, but most often employed servants or tenants (cotters), who received a piece of land as remuneration. With the permission of the town council, citizens' fields could have been leased in return for rent. The town council organised joint grazing of the animals reared by burghers. In 1572, the town shepherds grazed 530 horses, 820 cattle, 740 pigs and 432 sheep. The wealthiest citizens owned several dozen head of livestock, while those living in sheds and hired labourers usually kept one or two cows and a few pigs⁶⁸.

*

In the Middle Ages, Kwidzyn formed part of the Pomesanian diocese. It is likely that the parish of Kwidzyn was established soon after the reconstruction of the town began in the 1270s. The first parish priest of Kwidzyn is referenced in 1286. In that year, the right of advowson over the parish church was handed over to the chapter by bishop Albert⁶⁹. Erected on the basis of a parish church, the Cathedral of the Blessed Virgin Mary and St. John the Evangelist was not only the main church of the diocese, but also provided pastoral care for the inhabitants of the town and its land patrimony. In the late 14th and early 15th centuries, the Pomesanian chapter succeeded in expanding the religious potential of the cathedral on a scale beyond the borders of episcopal Pomesania. Of major importance in this process was the cult of St. John the Evangelist and the efforts made by the chapter to canonise Dorothea of Małowy, a mystic from Gdańsk who, at her own request, was walled up in a cell in the cathedral, where she died on 25 June 1394⁷⁰. The sacral topography of Kwidzyn in the Middle Ages was complemented by two hospitals. In the 14th century, the chapter founded the hospital of the Holy Spirit in front of the Malborska Gate. The town founded the hospital of St. George located in front of the Grudziądzka Gate⁷¹. As Bishop Erhard von Queiß adopted the Protestant denomination and the chapter was dissolved in 1527, the sacral topography of Kwidzyn underwent significant changes. The cathedral became a Protestant church, with separate liturgical spaces designated for the German and Polish populations,

⁶³ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 200–210; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 131–135; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 149–152.

⁶⁴ A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 147.

⁶⁵ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 137–138.

⁶⁶ *Vita Dorotheae Montoriensis magistri Johannis Marienwerder*, ed. by H. Westpfahl, Köln–Graz 1964, p. 150; R. Czaja, *Jahrmärkte im Ordensland Preußen im Mittelalter*, [in:] *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen*, eds. by B. Jähnig, G. Michels, Lüneburg 2000, p. 320; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 158–159; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 33, 138–140.

⁶⁷ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 166.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 156; A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), p. 156.

⁶⁹ *Preußisches Urkundenbuch. Politische (allgemeine) Abteilung*, vol. 1, part 2, ed. by A. Seraphim, Königsberg 1909, p. 307.

⁷⁰ S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, publ. 2, Toruń 2024, pp. 125–133; M. Kowalczyk, *Bł. Dorota z Małowin. Życie i duchowość*, Kraków 2015.

⁷¹ A. Radziwiński, *Kwidzyn* (as n. 13), p. 86.

and temporarily also for the Czech community. After the death of the fourth Protestant bishop of Pomesania, Johann Wigand in 1587, the diocese was dissolved and its area was incorporated into the Pomesanian Consistory (German: Pomesanische Konsistorium) with its seat in Zalewo (German: Saalfeld). The Hospital of the Holy Spirit, referred to in early modern sources as the Great Hospital, was taken over by the town council. In 1674, a Polish deacon joined a German deacon to look after the patients. During the first half of the 18th c., the gradual decline of the hospital is marked, with only 14 residents in 1734. Before 1755 the hospital was demolished. The town council also maintained a small hospital (the former St. George's Hospital), which in 1734 accommodated 17 patients⁷².

It can be assumed that in the 15th century in Kwidzyn, in addition to the cathedral school, which trained candidates for clergy, there was also a municipal school, over which the chapter had the right of advowson. After its secularisation, the town council took over the supervision. Initially, the school was housed in a modest building by the south wall of the chapter castle. At the end of the 16th century, a new school building was erected by the west town wall, and in 1737 the first floor was added to it. In 1736, there were 100 students, and in 1770 only 39. From the 17th century, there was also a school for girls in Kwidzyn, initially located in a small building in Wąska Street, and in the second half of the 18th century it was moved to another place by the town hall. In the 18th century, the school was referred to doubly as a school for girls and a Polish school. In 1756, a private founder established a school in Knieberg suburb, intended for children from poor families⁷³.

TOWN IN THE 18–19TH C. (1772–1918)

The first Partition of Poland presented Kwidzyn with a great opportunity for development. Despite strenuous diplomatic efforts by King Frederick II of Prussia and the exertion of various forms of pressure aimed at inducing Toruń and Gdańsk to voluntarily submit to the Kingdom of Prussia, these cities were not incorporated into the Prussian state during the first Partition of Poland in 1772. The Prussian monarch took advantage of the Kwidzyn's potential and its location by deciding to open there a customs chamber as early as March 1765 under the pretext that the Polish Sejm had passed a general duty on goods floated down the Vistula. The chamber collected a high transit duty on goods transported by river in both directions between Toruń and Gdańsk⁷⁴. The ruler's policy was to force Toruń merchants to sell grain at low prices to the Prussian state warehouses in Kwidzyn. In April 1772, i.e. 4 months before the partition treaty of the three powers, Frederick II officially or-

dered that 1/3 of the cargo of grain transported by the Vistula be sold in Kwidzyn at prices far below market prices⁷⁵.

After the first Partition of Poland, there was a need for new administrative divisions. As a result, Kwidzyn gained in importance and became the capital of the newly created West Prussian Province (German: Provinz Westpreußen) with the seat of its authorities. By placing the regional capital in Kwidzyn, account was taken of the town's convenient postal connection to Berlin, as well as the building substance left behind by Russian troops, which resided in Kwidzyn: former residence of General Fermor was reused by Prussian officials. A decree of 28 September 1772 established a Higher State Court for the areas administered from Kwidzyn and, on 3 November, a Chamber of War and Domain Affairs (Kriegs- und Domänenkammer), which did not report to the General Directorate in Berlin but directly to King Frederick II⁷⁶. The end of 1808 brought changes to the state administration. A new office, the Kwidzyn Governmental District (Wespreussische Regierung zu Marienwerder), with the authority of a super-president, replaced the Chamber of War and Domain Affairs. After Napoleon's defeat in 1815, Danzig became the capital of the West Prussian Province, but Kwidzyn, as the capital of the Governmental District, retained its importance. The area administered by the Kwidzyn authorities totalled approximately 17,595 km² (318 square miles). The maximum extent of the Kwidzyn Governmental District from north to south amounted to about 14 Prussian miles and from west to east to 41 Prussian miles. The part lying on the right side of the Vistula River occupied about 1/3 of the total area.

*

During the French-Prussian wars, Kwidzyn became a war base, mainly because of the crossing on the Vistula River, built in Korzeniewo for the troops advancing to Moscow. An undoubted shock for the inhabitants of Kwidzyn was the defeat of Prussia in the 1806–1807 war with France. At the beginning of 1807, the war reached the town and on 30 January 1807, French troops entered Kwidzyn. Marshal François Joseph Lefebvre set up his quarters and a large military hospital in Kwidzyn. The French had no regard for the needs of the inhabitants, demanding high contributions and requisitioning lodgings. The Prussian army returned to Kwidzyn in December 1807 as a result of the Treaty of Tilsit⁷⁷. From 1810, General Hans David Ludwig Graf York von Wartenburg, commander-in-chief of the Prussian reinforcement corps during Napoleon's invasion of Russia, had his quarters in the horse stable next to the cathedral. It was thanks to Graf York that a military convention was signed in Tauragė on 30 December 1812, under which the Prussian army, at that time at Napoleon's side, changed sides and allied with Russia.

At the turn of 1812 and 1813, the defeated French army, crossed the Vistula heading west. Numerous Russian troops also marched through the town. Unfortunately, Napoleon's soldiers

⁷² A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 132, 140; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 178.

⁷³ A. Groth, *Kwidzyn* (as n. 16), pp. 105, 138–139; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 125.

⁷⁴ Z. Zielińska, *Rzeczpospolita między Prusami a Rosją w świetle polsko-pruskiego sporu o cło generalne w 1765r.*, "Kwartalnik Historyczny" 115, 2 (2008), p. 35.

⁷⁵ W. Odyniec, *Czasy nowożytnie* (as n. 30), p. 103.

⁷⁶ Ibidem, p. 105.

⁷⁷ H. C. W. Jahn, *Chronik* (as n. 30), pp. 26–27, 35, 148–149; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 268–290.

returning from Moscow brought with them an epidemic of spotted fever, which resulted in the loss of 1/10 of the town's population. The burials of the dead French soldiers took place on a hill outside the town, which was named the Hill of the Dead (Totenberg). The site is marked on a plan of the town from 1832⁷⁸. A sign of the times was also the devastation of the cathedral, which was turned into a food warehouse and exercise hall⁷⁹. The hostilities of the First World War in 1914 did not directly affect Kwidzyn, although at the beginning of the conflict a large part of the town's population, mainly women and children, left the town in fear of the expected arrival of the Russian army, going to the areas located on the west bank of the Vistula River. A large number of soldiers were quartered in the barracks as they headed to the front from there. In connection with the victorious battle at the Masurian lakes, the staff of Field Marshal Paul Hindenburg was temporarily housed in the non-commissioned officer's school.

*

In terms of communication, the town was strongly influenced by its geographical location. The main role in the 18th and 19th century was definitely played by the Vistula River, which "cut off" communication with the western part of the Governmental District; in addition, Kwidzyn was several kilometres away from the Vistula. Therefore, the town was adversely affected by such investments as the extension of roads between Bydgoszcz and Gdańsk to the west of the Vistula, or the ferry connection in Korzeniewo, which depended on the seasons and floods. The construction of the road to Malbork was completed in 1847, to Prabuty in 1857, and southwards to Grudziądz only in 1864. Railway communication was in worse condition. Neither the Bydgoszcz–Gdańsk Eastern Railway, nor the line to Königsberg with railway bridges near Tczew, the Vistula crossing completed in 1857, and the Nogat River bridge crossing near Malbork ran through the town. The Malbork–Mława line also omitted Kwidzyn. It was not until the construction of the Vistula Railway in 1883 that the town was connected to the railway via the Toruń–Malbork route. The construction of further lines, Kisielice–Kwidzyn in 1900, and especially Smętowo–Prabuty in 1909, improved the situation by creating a direct connection between the town and the main transport routes in the region⁸⁰. In 1900, the construction of a beautiful neo-Gothic railway station building was completed. The most notable change was the construction of a rail-road bridge over the Vistula between Grabowo and Opaleń in 1909, connecting the town with the western part of the Governmental District. The construction of the first railway line and the rebuilding of the tracks for subsequent rail connections irrevocably divided the town into two parts. The terrain required the tracks to be laid in a ravine, and the two parts of the town were joined by a series of viaducts.

In 1772 Kwidzyn, together with the Malborskie suburb, had 130 residential houses, whereas in the Grudziądzkie suburb and in the hamlets acting as suburbs for the town (Alt Schlösschen, Rumpelgasse, Knieberg and Diebau) further 148 houses. The town itself was not ready to "accommodate" a large number of new institutions, hence the decision to adapt the most important building in the town, the chapter castle, for the needs of the offices. The rooms were divided into smaller halls and the high ones were also divided by additional ceilings. At the same time, the cloister was demolished and a staircase was added leading from the courtyard to the upper floors. Finally, in 1798, the decision was taken to demolish two wings of the former chapter castle: the east wing, adjacent to the cathedral, and the prestigious south wing, located on the old town side. Since then, the castle has lost its finite, regular form. The material obtained during the demolition was used to build the Land Court in Kwidzyn in the years 1798–1800. Several decades later, the Prussian authorities summarised this undertaking as pointless and unprofitable. Later, the seat of the Governmental District was transferred to the palace erected between 1758 and 1763 in the castle bailey area for General Fermor. The building was extended several times, e.g. in 1775, 1800–1802 and 1872⁸¹.

Over the next dozen years, new edifices were systematically erected. To the 27 initially built, 96 houses were added between 1783 and 1814, and 97 between 1814 and 1843. When the Prussian state authorities introduced a new statute determining the political system of all cities and towns in 1808, Kwidzyn was classified as a second-class town, which could have 36 councilors. At the same time, the previously mentioned suburbs were included in the administrative area of the town⁸². It was not long before the area of the town, "squeezed" by the town walls, started to be seen as unsustainable given the constant influx of new residents. Therefore, the decision was taken to demolish the town gates and the walls surrounding the town. All in all, in the middle of the 19th century Kwidzyn counted just under 500 residential houses⁸³. The town's development primarily took place along the exit roads: in a north-eastern direction and, after 1840, also in an eastern and south-eastern direction. A natural barrier to the town's spatial development westwards was the Liwa river⁸⁴. The number of houses was steadily increasing, mainly due to the incorporation of more neighbouring villages into the administrative borders of the town. Between 1840 and 1870, further villages were incorporated into the boundaries of Kwidzyn: Karszwice (Karschwitz), Miłosna (Liebenthal), Dankowo (Semmler), Hammermühle and Papiermühle settlements. The area of the municipality in 1864 was 1159 ha and in 1895, 1167 ha and did not change until the incorporation of the village called Marian Fields

⁸¹ A. Lemański, *Zabytki*, [in:] *Kwidzyn. Z dziejów miasta* (as n. 1), p. 173.

⁸² H. Mies, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Marienwerder (1830–1870)*, n.p. 1972, p. 15; S. Salmonowicz, *Prusy. Dziejże państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2004, p. 227; M. Bär, *Die Behördenverfassung*, [in:] *Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912, pp. 234–235.

⁸³ E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 227–229; M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), pp. 308–309; H. C. W. Jahn, *Chronik* (as n. 30), pp. 172–173.

⁸⁴ F. Diehl, *Marienwerder, Geschichte der Stadt*, Marienwerder 1920, p. 51; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 267, 326.

⁷⁸ P. Behrend, *Westpreussisches Sagenschatz*, vol. 2, Danzig 1915, pp. 63–64.

⁷⁹ W. Odyńec, *Czasy nowożytne* (as n. 30), pp. 107–108.

⁸⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 304; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 279; W. Odyńec, *Czasy nowożytne* (as n. 30), pp. 109–110.

(Marienfelde) in April 1907, which increased the area to 1262 ha. Marianowo (Marienau) and Owczarki (Schäferai) were still independent villages, despite their increasing connection with the expanding town⁸⁵.

After Prussia won the war with France 1870–1871, the imposition of a substantial war contribution on the French brought a huge amount of funds to the Prussian state. Thanks to these funds, Kwidzyn – like the entire state – resembled a large construction site. Until the outbreak of the First World War, the neo-Gothic style began to dominate in the town, which, through the use of bricks, has given the town its specific “red” character. Many schools were built during this period: The Folk School (Volksschule, now the Community High School), the Marienfelde Folk School (now Primary School No. 2), the Hermann Balk High School (now Primary School No. 5). It was also then that the building of the Finance Office (Finanzamt – present Pilsudskiego Street), the slaughterhouse and the municipal cold store were erected. A little earlier, following a fire of the town hall, a new building, also in red brick, was erected on its foundations in mid-November 1880.

From 1879, Kwidzyn became the seat of a military garrison. A huge barracks complex of the Non-Commissioned Officer School (Königliche Unteroffiziersschule) was built between today's Grudziądzka and 11 Listopada streets. It consisted of seven buildings, a muster ground, a training ground and a manoeuvre ground. A shooting range for training purposes was built on the outskirts of the town. In 1893 another complex was erected for the needs of the West Prussian Field Artillery Regiment between today's Kopernika, Kościuszki and Chelmińska Streets, consisting of five buildings⁸⁶. After the First World War the complex was abandoned by the army.

Horses continued to be the main mode of transport. The royal horse stud, which operated at the castle, in the very centre of the town, was given a new location due to severely limited expansion possibilities and the need for extensive renovation. In 1910, after several years of construction, the stud was moved to Miłosna (Liebenthal) near the forest area, where an enclosed complex of huge stables was built, with an indoor riding school, a water tower with a windmill, and a residential area for the workers⁸⁷. The stud operated here until 1945, when the horses and equipment were evacuated deep into Germany.

Kwidzyn was still the seat of authorities of the Governmental District and the Higher State Court (Oberlandesgericht). The town's favourable economic condition was evidenced by investments made by the town and district authorities. One of such investments was the construction of a new post office building between 1911 and 1913 in neo-Gothic style, and the building of the landrat officer (Kreishaus) in 1915 on Warszawska Street, which besides offices and a meeting room also housed the landrat officer's flat. A very beneficial decision for the town was the purchase of the gasworks from Aktienge-

sellschaft für Gas-und Elektrizität, the investment in improving the electricity supply, the renewal of the water supply wells. As part of the economic turnaround in 1917, the local sugar factory, which was part of the Zuckerfabrik Bahnhof Marienburg, was liquidated⁸⁸.

Table 2. Number of residential houses and area of the town of Kwidzyn between 1843 and 1910

Year	Number of houses	Area in ha	Year	Number of houses	Area in ha
1843	468	.	1875 ^a	.	1158
1858	514	.	1885	630	1160
1861	524	.	1895	690	1167
1864	629	1159	1905 ^b	958	1262
1871	615	.	1910	965	1267

^a As of 1878. ^b Including the settlement of Marienfelde, which was incorporated into the town of Kwidzyn in 1907. In 1895, it had 142 dwelling houses, and 83ha of land.

Source: K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2013, vol. 1, p. 170.

*

At the time when Prussia seized the Polish lands, Kwidzyn was a small town with a population of no more than 2,800. From 1774, planned colonisation began. The Prussian ruler Frederick wanted some migrants to settle in the towns. As many as 51 families settled in Kwidzyn. In 1782, settlers from Württemberg and Baden also arrived in the Kwidzyn department, with 5 families coming to the town⁸⁹. This coincided with an influx of officials. In the first ten years, the town's population increased by one thousand people. However, an analysis of population growth shows that this was not an intensive influx (see Table 2), but rather a moderate one, between 1.2% and 2.5% per year⁹⁰. Nevertheless, the very fact that the provincial government was located in a small agrarian Prussian town resulted in an acute housing famine and the need to expand the town.

The character of Kwidzyn as an important administrative centre was already very clearly established. Government officials, together with their families, accounted for about a third of Kwidzyn's total population. In 1838, there were 351 officials in the town, whose overall population was 4,936. By 1843, the number of officials had risen to 401. The population of Kwidzyn at that time was 5,989, which was equivalent to more than 1000 families⁹¹.

⁸⁸ M. Wojciechowski, *Kwidzyn w latach I wojny światowej oraz rewolucji listopadowej (1914–1919)*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 212; O. Gründer, *Über Trinkwasserversorgung, Gasanstalt und Elektrizitätsversorgung der Stadt in neuerer Zeit*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, Celle 1983, p. 76.

⁸⁹ K. Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich*, vol. 2, Poznań 1915, pp. 12, 17.

⁹⁰ Migration and population movements in the 18th and 19th centuries are described in great detail by K. Wajda, *Kwidzyn* (as n. 85), pp. 166–202.

⁹¹ K. Wajda, *Kwidzyn* (as n. 85), p. 188.

⁸⁵ K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 189; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), pp. 321–323.

⁸⁶ *Negotyki w Kwidzynie*, “Krople Historii” 14 (2009), p. 8.

⁸⁷ *Miłosna. Miasteczko koniarzy*, “Krople Historii” 17 (2010), p. 4.

Table 3. Population of Kwidzyn 1772–1910^a

Year	Civilian population		
	men	women	total
1772	.	.	2739 ^b
1783	.	.	3770
1810	.	.	4387
1814	.	.	4782
1816	.	.	4816
1818	.	.	4813
1821	2314	2555	4869
1825	2338	2740	5078
1828	2245	2691	4936
1831	2507	2553	5060
1834	2438	2808	5246
1837	2504	3016	5520
1840	2703	3061	5764
1843	2835	3154	5989
1846	2940	3252	6192
1849	2884	3376	6260
1852	3179	3483	6662
1855	3125	3451	6576
1858	3167	3614	6781
1861	3198	3725	6923
1864	3422	3951	7373
1867 ^a	3480	3991	7471
1871	3301	3874	7175
1875	.	.	7467
1875 ^c	.	.	7580
1885	.	.	8079
1890	.	.	8552
1895	.	.	9214
1900	.	.	9686
1905	.	.	10258
1905 ^d	.	.	11828
1910	.	.	11983

^a Up to 1864 residents (Wohnbevölkerung), and from 1867 people present on the day of the census. ^b These data include the total population of the town, the suburbs: Grudziądzkie, Malborskie and Dolne (demesne settlements transferred to the town in 1778 or 1784), and annexed in 1809 to the municipality of Kwidzyn: Knieberg, Dybowo (Dibau), Alt-Schlösschen and Rumpelgasse (together with the suburbs – Grudziądzkie and Dolne – they amounted to a total of 148 residential houses out of a total of 278 houses in the entire town). ^c Together with Kuźnica (Hammersmühle) i Papiernia (Papiermühle) which were incorporated. ^d Together with Marienfelde incorporated in 1907. Source: K. Wajda, *Kwidzyn w latach 1772–1914*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, Kwidzyn 2013, vol. 1, s. 174–175.

Kwidzyn's population was heavily influenced by the decision to establish a garrison. At the beginning of 1880, in the non-commissioned officers' school, opened a few months earlier, there were 22 officers and physicians, 51 non-commissioned officers, 20 administrative employees and members of the military orchestra, and 593 privates. In the census of 1 December 1885, 644 military men were recorded in Kwidzyn, and according to the census of 1895, there were already 1117 military men in the

town; hence, soldiers, and consequently military families, became an important element of the Kwidzyn community. Furthermore, from 1897, the 72nd Field Artillery Regiment "Hochmeister" (Grand Master of the Order) was stationed in Kwidzyn until the end of the war⁹².

The 1910 census showed that Kwidzyn had a population of 12,983, of which 6,528 were men and 6,455 women. The population was also estimated in terms of religion and nationality. Only 347 people unequivocally declared Polish nationality. Interestingly, 219 people who declared themselves "bilingual" in the census – using German and any other language – were classified as Germans. It is, therefore, possible that there were more Poles, although the percentage is still very small. There were only 9 people speaking a language other than German in the town. According to the census in Kwidzyn, 1 person declared their nationality as Kashubian⁹³.

In October 1914, a wave of refugees from East Prussia swept through the town, estimated at around 3,660 people in the entire western part of the Kwidzyn region⁹⁴. At a town council meeting, a decision was taken to donate 3,000 marks "for the relief of poverty among East Prussian refugees"⁹⁵. As a result of the war, a large group of men were called up for military service under arms, which in turn brought complications in the operation of offices and enterprises. Out of a total of 31 senior officials of the Governmental District at the beginning of the war, only 14 were working in February 1915. From a total of 87 employees, 51 officials remained on the job. Soon after the outbreak of war, even the mayor of Kwidzyn, Susat, was conscripted, which did not make it easy to manage the town during this difficult period⁹⁶. The population was 12,983 in 1914 and 12,522 in 1919.

As regards religion, in the period under discussion until the end of the Second World War Kwidzyn was dominated by Evangelicals, for whom the cathedral was the main place of worship. Between 1816 and 1831, their share even increased from 84.7% to 90% of the total population, only to return to 84–85% in the mid-19th century and later⁹⁷. The second largest religious community were Catholics, although from 1525, the year of secularisation, they did not have their own church in the town. From the beginning of the 19th century, the Catholics of Kwidzyn tried to get permission from the Prussian authorities to build a church, but were long refused. The matter of the church was picked up in 1840 after the king issued a cabinet order allowing

⁹² Ibidem, p. 187; O. Gründer, *Marienwerder und seine Soldaten*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen* (as n. 88), p. 101.

⁹³ *Gemeindelexikon die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln : auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen*, Berlin 1912, pp. 40–41.

⁹⁴ U. H. Wagner, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Marienwerder 1871–1920*, Grote 1982, p. 130; E. Wernicke, *Marienwerder* (as n. 11), p. 310.

⁹⁵ M. Wojciechowski, *Kwidzyn* (as n. 88), p. 211.

⁹⁶ O. Gründer, *Der erste Weltkrieg*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen* (as n. 88), pp. 101, 281–282; idem, *Über die Verwaltung der Stadt Marienwerder/W'pr. in neuerer Zeit*, [in:] ibidem, p. 68.

⁹⁷ See L. C. Belzyt, *Liczebność ludności polskojęzycznej na Powiślu przed pierwszą wojną światową na podstawie pruskich spisów językowych*, "Studia Zachodnie" 22 (2021), pp. 96–99.

construction to begin, but this was halted in 1852 due to a lack of funds. In 1857, after the publication of a proclamation calling for the collection of the necessary funds, the construction finally came to an end, and the Catholic community purchased a plot of land opposite the church shortly afterwards and built a vicarage. On 26 September 1858, the suffragan bishop of Warmia, Antoni Frenzell, consecrated the Catholic church in Kwidzyn⁹⁸.

The third largest religious community in Kwidzyn was the Jews. Jakub Lewin, a moneylender from nearby Sztum, was the first representative of the Jewish faith to settle in the town in 1789. His presence marked the beginning of the establishment of the Jewish community, which existed in Kwidzyn until the outbreak of the Second World War⁹⁹. In 1815 the community obtained permission to establish a cemetery. A year later 69 Jews were recorded as living in Kwidzyn. From 1828, a Jewish school operated in the town¹⁰⁰. In April 1831, the elders of the community: Meyer, Cohn and Freiländer – applied to the authorities for permission to build a synagogue near the Grudziądzka Gate. The building was put into use in 1832¹⁰¹. It seems interesting that at the same time the Catholics were still waiting for the possibility to build their church, while the Jews built a synagogue using the contributions of 11 families. Until the early 1860s, the number of Jews in Kwidzyn grew steadily; in 1858 and in 1861, there were 337 Jews in Kwidzyn, and their share in the population in 1858 was 5%, which was the maximum level ever recorded for Kwidzyn. From then on, the number of Jews decreased¹⁰². Significantly, Jewish entrepreneurs were excluded from the most important public positions related to the local government, civil service, military, court, legislation, police, so most of the Jewish community took up trade and crafts and had their houses and businesses in close proximity to the synagogue. Jewish shops quickly dominated the historic old town.

In the middle of the 19th century, the Evangelical Old German Church (Evangelical Lutheran) also had its adherents in the town. They erected their small chapel around 1870 on what is now Basztowa Street (Kl. Herrenstrasse). However, their number is not known. The adherents of this church were so few that in statistics they were placed among “others”.

For a numerical comparison of the number of representatives of the various denominations at the beginning of the 20th century, it is worth referring to the 1910 census. According to the statistics contained therein, there were 9,734 Evangelicals, 2,721 Catholics, 145 Jews and 154 people of other religions¹⁰³. Due to the war activities, there were also a significant number of Russian prisoners of war in the Kwidzyn area. A problem of burying the dead became pressing: since all the cemeteries in the town were related to religion, the burials of Orthodox

Christians in Protestant and Catholic cemeteries were frowned upon by the Protestant and Catholic clergy. In September 1914, the town council decided to establish a burial place for Russian prisoners of war on the outskirts of the town regardless of their religion¹⁰⁴.

KWIDZYN IN THE INTERWAR PERIOD AND DURING WORLD WAR II

The end of World War I was marked by the signing of the Peace Treaty of Versailles on 28 June 1919. According to its detailed provisions, the western part of the Kwidzyn powiat (located on the left bank of the Vistula, constituting more than 40% of the total area of the powiat) was granted to Poland, while the allegiance of the eastern part, located on the right bank of the Vistula, together with Kwidzyn and Gardeja, was to be decided in a plebiscite, by means of which the inhabitants were to choose the nationality of this territory (Art. 96 of the Treaty of Versailles)¹⁰⁵. Kwidzyn was again given the role of an important centre of the seat of the Inter-Allied Plebiscite Commission (Commission Interallie de Gouvernement et de Plebiscite de Marienwerder) in the Kwidzyn Plebiscite District, which operated in the town from 17 February to autumn 1920. No German troops were stationed in the town during the period of preparation and conduct of the plebiscite, but an Italian battalion and a French platoon were quartered in the barracks complex on Grudziądzka Street. The plebiscite vote ended with a German victory¹⁰⁶. After numerous disputes over the borders after the plebiscite, Kwidzyn eventually became the seat of the newly created West Prussian district (Regierungsbezirk Westpreußen) in the province of East Prussia (Provinz Ostpreußen) from 1922.

After Germany's victory over Poland in September 1939, the Regierungsbezirk, which had functioned for several decades and of which Kwidzyn was the capital, was reorganised. A new administrative area of the Kwidzyn district (Regierungsbezirk Marienwerder) was created, forming part of the Reich District of Danzig-Westpreussen (Reichsgau Danzig-Westpreussen). The town remained the seat of the administrative authorities until 1945¹⁰⁷.

The World War II brought about changes in the judicial system. On 31 December 1942, the Higher Land Court was dissolved and a similar institution was established in Danzig. From 1 January 1943, the town had a second instance court (“Landgericht”)¹⁰⁸.

¹⁰⁴ M. Wojciechowski, *Kwidzyn* (as n. 88), p. 211.

¹⁰⁵ J. Liguz, *Plebiscyt na terenie Powiśla w lipcu 1920 roku*, [in:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, eds. by Z. Girzyński, J. Klaczek, Warszawa 2024, p. 477.

¹⁰⁶ W. Wrzesiński, *Plebiscyty na Warmii, Mazurach oraz na Powiślu w 1920 roku*, Olsztyn 1974, p. 100; Z. Lietz, *Plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach w 1920 roku*, Warszawa 1958, pp. 11, 30.

¹⁰⁷ B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn 1918–1945*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 277; H. Böhmeke, *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920–1945*, Bonn 1982, p. 261.

¹⁰⁸ O. Gründer, *Das Oberlandesgericht Marienwerder/Westpreußen*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen* (as n. 88), p. 90.

⁹⁸ W. Zawadzki, *Budowa kościoła św. Trójcy w Kwidzynie w świetle korespondencji kościelnej*, “Rocznik Elbląski” 20 (2006), p. 406; *Kościół św. Trójcy w Kwidzynie*, “Kropie Historii” 24 (2013), p. 5.

⁹⁹ G. Jonker, “*Etwas hoffen muss das Herz*”. *Eine Familiengeschichte von Juden, Christen und Muslimen*, Göttingen 2018, p. 40.

¹⁰⁰ M. Toeppen, *Geschichte* (as n. 6), p. 369.

¹⁰¹ G. Jonker, “*Etwas*” (as n. 99), p. 50.

¹⁰² K. Wajda, *Kwidzyn* (as n. 85), p. 183.

¹⁰³ *Gemeindelexikon die Regierungsbezirke* (as n. 93), pp. 40–41.

From the 1920s, German troops were again stationed on Grudziądzka Street: the headquarters and the 15th and 16th school non-commissioned officer companies. As a result of a re-organisation in 1935, the 6th and 7th companies and the battalion headquarters of the 3rd Infantry Regiment were stationed in the buildings. The barracks were named “Schlesier Kaserne” (Silesian Barracks). In 1939, soldiers from these barracks took part in the capture of the Gardeja railway station and in the war against Poland. In 1940 the Non-Commissioned Officer School was restituted and it operated until 1945 under the name: “Heeres-Unteroffizier-Schule Marienwerder” (HUSM)¹⁰⁹. From 1928, the Police and Finance Office were situated in another of the barracks complexes; the latter from 1937 were taken over by Wehrmacht and renamed to Hochmeister Kaserne.

In 1936, the built-up area of the town amounted to 198 ha, two years later already to 247 ha, only to be increased again to 338 ha in 1941¹¹⁰. In 1935, 77 council flats were completed in Kwidzyn and further 89 two years later. Characteristic new housing estates, the so-called Siedlungen, with single-storey houses with a porch, were built during this period. Regarding employment, in 1928, 33.1% of the population worked in industry, crafts and construction; 23.7% in trade and transport; 22.5% in administration, the military and the liberal professions; 10.8% in domestic service and hired labour; 6.6% in agriculture and forestry; 3.3% in health care. The share of pensioners was also relatively high, amounting to 19.1% in that year¹¹¹. As part of the East Prussian plan, a large industrial plant – a vegetable and fruit canning factory – was opened in the town between 1934 and 1935 under the name “Ostkonservenfabrik” by C. Th. Lampe and H. Meinecke. At the time of commissioning, the Kwidzyn factory employed 180 workers and in 1935 achieved a capacity of processing of 750 tonnes of vegetables and legumes and 250 tonnes of fruit, supplied by local farmers¹¹².

In assessing the structure of Kwidzyn’s population in the interwar period, an important event was the plebiscite¹¹³. The results of this vote differed little from those collected in the census back in 1910. Out of a total of 8,179 votes cast, 7,811 Kwidzyn residents voted in favour of belonging to Germany. Only 362 people voted in favour of Poland, resulting in less than 4.5% of the population¹¹⁴. Immediately after the plebiscite results were announced, anti-Polish activities began. The result was the departure of pleb-

iscite committee activists and other community workers acting in support of the Polish option. In the Kwidzyn powiat, about 500 people left from the Roman Catholic parish in Kwidzyn alone¹¹⁵. In 1926, the Consulate of the Republic of Poland in Kwidzyn calculated that from March 1921 to March 1924, 101 families (567 people) left the Kwidzyn powiat¹¹⁶. Unfortunately, there is no data on the number of people who left Kwidzyn itself. Some insight is provided by the structures of the Union of Poles in East Prussia, an organisation established after the plebiscite. The Kwidzyn branch had 85 members in 1923, while in 1938 the number of members dropped to only 10. The Polish institutions established during the preparations for the plebiscite, the Polish Consulate and the People’s Bank, remained in town. In 1937, another institution was opened – a secondary school, opened after many difficulties and efforts as a Private School with Higher Education Programme and Polish Language of Teaching in Kwidzyn. The staff and students came mostly from outside East Prussia.

According to the census of 17 May 1939, Kwidzyn had a population of 20,484. Of the total working population, 963 people worked in agriculture and forestry, 7,250 in industry and crafts, 3,529 in trade and communication. There were 4,717 clerks and 8,852 blue collar workers. In September 1943, Kwidzyn was inhabited by 20,932 people¹¹⁷. Towards the end of 1943, the first migrants evacuated from the depths of Germany after carpet bombings from the depths of Germany, above all from Hamburg and Essen, began arriving in Kwidzyn. However, it is difficult to determine how many people the town took in¹¹⁸.

Evangelicals were still the vast majority. According to the 1933 census, there were 12,036 of them in Kwidzyn (there were 3,077 Catholics). The 1935 census includes also other Christian denominations. 162 people declared to belong to the Evangelical Old German Church (Lutheran), 87 were Baptists, 70 – Mennonites, and 14 – Methodists¹¹⁹. The latter built their small chapel around 1936. The fourth largest religious group were the Jews, with a community of 154 people. In 1930, the Jews erected a new synagogue in town at what is now 15 Sierpnia Street (Mackenzenstrasse). From the early 1930s, the Nazi party began to play a major role on the political map of Kwidzyn, as it did throughout Germany. The National Socialists’ seizure of power in Germany affected the numbers of Kwidzyn’s Jews, which began to decline dramatically. Some migrated abroad, while others moved to larger German towns. In 1935, the Jewish cemetery, operating since 1815, was vandalised. A dramatic event was the so-called “Kristallnacht” (“Night of Broken Glass”) of 9/10 November 1938, during which the Nazis burned down the Kwidzyn synagogue. Probably at the beginning of 1939, the last Jewish family reported to the police to have left Kwidzyn¹²⁰.

¹⁰⁹ B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn* (as n. 107), p. 303.

¹¹⁰ *Statistisches Jahrbuch Deutscher Gemeinden. Bearb. von der Arbeitsgemeinschaft für gemeindliche Statistik*, Jg. 31, 33, 36 (Neue Folge Jg. 10, 12, 15), Jena 1936, 1938, 1941. Year 1936: pp. 20–21, 1938: pp. 746–747, 1941: pp. 714–715.

¹¹¹ O. Gründer, *Wirtschaftsleben*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen* (as n. 88), p. 239.

¹¹² B. Koziello-Poklewski, T. Rabant, *Kwidzyn* (as n. 107), p. 300.

¹¹³ J. Liguz, *Plebiscyt* (as n. 105), p. 477.

¹¹⁴ P. Hoffmann, *Die Volksabstimmung in Westpreußen am 11. Juli 1920*, Marienwerder 1920, p. 3; E. Figura-Oselkowska, *Okreg kwidzyński w przededniu plebiscytu w świetle niemieckiej broszury dla Komisji Alianckiej – tłumaczenie tekstu źródłowego z komentarzem*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (310) (2020), p. 625.

¹¹⁵ J. Klaczkow, *Polacy w rejencji kwidzyńskiej 1920–1939*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 1 (as n. 1), p. 250; *Pamiętnik Tadeusza Tollika rodzzonego w Janowie dnia 12 kwietnia 1898 roku*, eds. by J. Bartosiewicz, J. Liguz-Kolakowska, Kwidzyn 2000, p. 14.

¹¹⁶ J. Klaczkow, *Polacy* (as n. 115), p. 255.

¹¹⁷ *Statistik des Deutschen Reiches*, vol. 559, 1. Gemeindestatistik H. 1: *Provinz Ostpreussen*, Berlin 1943, p. 60.

¹¹⁸ H. Böhmeke, *Die Verwaltung* (as n. 107), p. 267.

¹¹⁹ *Einwohnerbuch der Stadt Marienwerder Wpr. 1935*, Marienwerder 1935, p. 1.

¹²⁰ G. Jonker, “Etnas” (as n. 99), p. 62.

HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN AFTER 1945

As a result of the victorious offensive of the Soviet Army's 2nd Belarussian Front, the first Soviet troops entered Kwidzyn on 29 January 1945. Earlier, after the evacuation order of 21 January, almost all inhabitants of the town had left. On 28 January, the last German troops left the town and the main German forces were tied down by the defence of the important strategic point of Grudziądz. The Russians seized the deserted, undestroyed town, where there was no fighting and the front had so far bypassed it. Kwidzyn became a frontline town where the Soviet authorities organised a large military hospital centre. The Kwidzyn military command of the Red Army was liquidated in mid-July 1945, and from March of that year the Polish administration was building up its structures in parallel. In December 1945, Soviet soldiers left the occupied buildings of the former artillery barracks¹²¹. The Second World War and its end meant that for the first time in its history Kwidzyn became part of the Polish state, at the same time ceasing to be an administrative centre¹²². As a result of the Committee on Place Names, the official name of the town of Marienwerder was abolished and the name Kwidzyn was introduced. From the beginning of the town's post-war history, however, there were major problems with the name and its variation, as the name "Kwidzyń" was very often used instead of the correct one. The situation was further complicated by the fact that the ordinance on the restoration and establishment of official place names also gave the wrong name "Kwidzyń", which was corrected in a supplement attached at the end of the ordinance. Unfortunately, not everyone paid attention to the errata. The unification of the name gradually took place only in the 1960s¹²³.

The resolution of the Council of Ministers of the Provisional Government of the Republic of Poland, dated 14 March 1945, introduced a preliminary administrative division of the northern and western German lands incorporated into Poland, the so-called Recovered Territories. Kwidzyn was included in the Masurian Circle (IV). A Resolution of the Council of Ministers of 7 July 1945 excluded the district of Kwidzyn from the Mazurian Circle (East Prussia) and entrusted its administration to the Voivode of Gdańsk¹²⁴. With a Resolution of the Council of

Ministers of 29 May 1946 on administrative changes, the district of Kwidzyn and town of Kwidzyn were incorporated into the Gdańsk Voivodeship¹²⁵. Further changes did not occur until the 1970s. By virtue of the Act of 28 May 1975, Kwidzyn became part of the Elbląg Voivodeship¹²⁶. The Kwidzyn district was abolished. The town was governed by the Municipal National Council. The political transformation of 1989–1990 led to the abolition of the national councils. On 27 May 1990, the local government elections to municipal councils were held in Poland, the first fully free elections after the Second World War. For the first time after the war, real self-government was established. Following the changes, on 1 January 1999 Kwidzyn again became the seat of a powiat and was incorporated into the Pomeranian Voivodeship, as decided under the new reform of the administrative division of Poland introducing a three-tier structure of territorial division¹²⁷.

*

Although no battles were fought in Kwidzyn during the Second World War, the town suffered huge losses in buildings. After the Red Army troops seized the town without a fight, abandoned by the inhabitants, all public buildings were turned into hospitals and auxiliary facilities¹²⁸. As late as July 1945, the starost's report to the provincial authorities stated that the Soviet hospital complex occupied 65% of the town's area and 50% of the buildings, while the number of soldiers staying at one time was estimated at up to 50,000. This huge number of Red Army soldiers reduced Kwidzyn to a state of disrepair. What was problematic was the devastation on a huge scale and, a little later, the regular removal of materials, equipment and machinery deep into the Soviet Union. The biggest tragedy was the burning of the central part of the town. In Kwidzyn, there was no regular action of burning buildings and entire frontages as in the case of some towns in Pomerania, but fires caused by mess, looting, deliberate obliteration of traces and multiple isolated incidents led to disastrous consequences. There was no possibility of organising a well-equipped fire brigade in the town (literally everything was in short supply in the post-war conditions), firefighting operations were basically limited to protecting neighbouring buildings from the spread of fire. The town authorities estimated that between April and August 1945, more than 35%

¹²¹ State Archive in Gdańsku (former State Archive in Malbork) (hereinafter as: APM), Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, collection no. 90, ref. no. 9, Pismo Delegatury Obwodowej w Kwidzynie do Zarządu Miejskiego 29.12.1945.

¹²² Z. Dudzińska, *W Polsce Ludowej*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 2 (as n. 1), p. 179; O. Gründer, *Die Tage um den 21. Januar 1945 in Marienwerder/Westpreußen*, [in:] *Marienwerder – Westpreußen* (as n. 88), pp. 315 ff.

¹²³ Zarządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 7 maja 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości, „Monitor Polski” 44 (1946), item 85, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-MP19460440085> (accessed 02.08.2024).

¹²⁴ Uchwała Rady Ministrów z dnia 7 lipca 1945 r. w sprawie wyłączenia z Okręgów Pomorze Zachodnie, Mazurskiego (Prusy Wschodnie) i Śląsk Dolny niektórych powiatów i przyznania na terenie tychże powiatów wojewodom: Gdańskiemu, Białostockiemu, Pomorskiemu i Poznańskiemu uprawnień Pełnomocników Okręgowych Rządu R.P.,

„Monitor Polski” 29 (1945), item 77, <https://www.prawo.pl/akty/m-p-1945-29-77,16919290.html> (accessed 02.08.2024).

¹²⁵ Uchwała Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie zmian administracyjnych, „Monitor Polski” 52 (1946), item 92, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19460520092/O/WMP19460520092.pdf> (accessed 02.08.2024).

¹²⁶ Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych, „Dziennik Ustaw” 16 (1975), item 91, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19750160091> (accessed 02.08.2024).

¹²⁷ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, „Dziennik Ustaw” 96 (1998), item 603, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980960603> (accessed 02.08.2024).

¹²⁸ M. Golon, *Historia Kwidzyna w latach 1945–1957*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 2 (as n. 1), pp. 13–17.

of the town's buildings had been burnt down or otherwise destroyed, which was calculated as 7,000 residential rooms in 597 destroyed buildings, with an additional 422 buildings classified as damaged¹²⁹.

The first actions aimed at the protection of the municipal substance did not take place until 1946. As a first step, the authorities set about removing rubbish, dismantling the post-hospital dumps and decongesting. In many places, the streets needed resurfacing (the cobblestones had been torn up by the Russians). A problem that the town could not initially cope with was the demolition of the ruins of the Old Town. Of the total number of residential buildings that existed in the town at that time, most needed immediate renovation. Due to lack of funds, only a few buildings whose condition posed a threat to human life or health were demolished¹³⁰. According to a report drawn up on the occasion of the first anniversary of the Polish administration, in March 1946 the Economic Department of the Municipal Board administered 1,482 buildings, of which 886 were inhabited, 338 uninhabited and 258 burnt down¹³¹. In 1952, as part of the subotnik, the bricks from the demolition were cleaned and placed in heaps by students from secondary schools in Kwidzyn. The trade in so-called half bricks and materials extracted from the foundations was directly handled by the Presidium of the Town Council. The initiative to remove the rubble from the town appeared in 1954, but formally the Board of Kwidzyn took it up only in 1955¹³². By the middle of the year, it was estimated that the amount of rubble hauled away amounted to 2,000 m³. Throughout the campaign, in addition to recovering as many bricks as possible and tidying up the central place, efforts were made to develop the "recovered" area. For example, on Braterstwa Narodów Street, the Janek Krasicki green area was arranged. Another example was the demolition of the old cinema building on Braterstwa Narodów Street. The emptied space was then developed as a play ground of the playschool (today Zielony Zakątek), which operated in the former Polish consulate building. At the same time, a place was created on the square next to the former town hall for carriages¹³³. Despite attempts by the authorities, the town hall could not have been rebuilt. By the end of the 1950s, the area of the Old Town of Kwidzyn, apart from few surviving houses on Targowa Street, was empty. In the centre of the Old Town only one tenement house remained standing, located right next to the museum in the castle¹³⁴.

In the 1950s, the acute shortage of housing for displaced persons, repatriates and new settlers became apparent. Under these conditions, a project was born to develop and implement a plan to rebuild the Old Town and create a modern housing

estate there. Unfortunately, a socrealist housing estate preserved neither the course of the pre-war streets nor the lines of the historic buildings. The solution designed by arch. Danuta Weirowska, M.A., was awarded the third prize by the then Building and Architecture Committee in 1961. The development area encompassed practically the entire area of the Old Town within the limits of its medieval fortifications, and the project was implemented almost in its entirety¹³⁵. The first building was completed on 25 November 1968. It contained 41 apartments with 122 rooms. The construction of all the blocks of flats on the "Old Town" estate was completed in 1972¹³⁶. A vacant area that remained next to the south wall of the Cathedral coincided with the two pre-war building blocks of the market streets. The remnant of the town hall was also left undeveloped. Osiedle XXV lecia PRL (now Osiedle Spółdzielcze), Zatorze and Zatorze II, were the next housing estates, built on the other side of the railway tracks dividing the town into two parts.

Pursuant to the Decree of the Prime Minister of 2 June 1971, the administrative area of the town was changed. An area of agricultural land of 83 hectares was excluded from the town, out of which 40 ha were added to gromada Mareza and 43 ha to gromada Rakowiec (administrative units). This regulation came into effect on 1 January 1972¹³⁷.

Between 1976 and 1980, 1,082 flats were made available, but most of them went to the families of workers employed at "Celulose", which caused controversy among the members of the Kwidzyn Housing Cooperative. In the late 1970s, the construction of the Bajkowe ("Fairytale") Estate began – an area where residents built their own single-family houses. Between 1989 and 1990, further new estates were built: the Bajkowe and Zacisze estates. In the 1980s, the Piast Estate appeared on the map of Kwidzyn, named after kings from the Piast dynasty¹³⁸.

Another change to the administrative area of the town was made by Resolution No. XIII/106/86 of the Provincial National Council in Elbląg of 24 June 1986. As part of the change of borders new areas were incorporated into the town: a part of the village of Bądkki with an area of 167.61ha, previously in the Gardeja municipality; a part of the village of Dankowo with an area of 41.35ha and part of the village of Rozpędziny with an area of 444.42ha, both in the Kwidzyn municipality; a part of the village of Białki with an area of 85.58ha, previously in the Sadlinki municipality¹³⁹. As a result of these changes, the town incorporated an area of over 700 hectares of land.

¹³⁵ J. Zaremba, *Kwidzyn – nagroda III stopnia*, "Schody Kawowe" 4 (12) (październik–grudzień 2002), pp. 18–19; idem, *O Starym Mieście – raz jeszcze, ciąg dalszy*, "Schody Kawowe" 1 (13) (styczeń–marzec 2003), pp. 21–22.

¹³⁶ Z. Dudzińska, *W Polsce Ludowej* (as n. 122), p. 195.

¹³⁷ *Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 2 czerwca 1971 r. w sprawie zmiany granic niektórych miast w województwie gdańskim*, "Dziennik Ustaw" 15 (1971), item 151, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19710150151> (accessed 30.09.2023).

¹³⁸ Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 2 (as n. 1), p. 479.

¹³⁹ *Uchwała no. XIII/106/86 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Elblągu z dnia 24 czerwca 1986 r. w sprawie zmiany granic miasta Kwidzyna*, "Monitor Polski" 22 (1986), item 167, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19860220167> (accessed 30.09.2023).

¹²⁹ Ibidem, p. 14.

¹³⁰ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, collection np. 90, ref. no. 9, Sprawozdanie Zarządu Miejskiego, 21.06.1946.

¹³¹ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie, collection no. 90, Sprawozdania do spraw kroniki 1946, ref. no. 16, p. 162.

¹³² APM, PMRN w Kwidzynie 1950–1973, collection no. 494, ref. no. 2, Informacja z przygotowania do odgruzowania miasta Kwidzyna wygłoszona na sesji MRN 28.02.1955.

¹³³ Ibidem, Protokół z odbytej sesji Miejskiej Rady Narodowej, 22.09.1955.

¹³⁴ Ibidem, Informacja o przebiegu odgruzowania miasta, 22.09.1955.

*

The political and economic changes after 1989 made it possible to rebuild the Old Town. The decisions were also influenced by the signing of a partnership agreement with the German town of Celle, where many former residents of the pre-war Marienwerder settled. Thanks to the cooperation with the German side, in January 1996 the Kwidzyn Town Hall organised an urban planning and architectural competition for the reconstruction and development of two quarters of the former market square. In June 1997, the councillors of Kwidzyn adopted a document called "Spatial Recomposition of the Old Town"¹⁴⁰. In 2001, the first construction work began. Unfortunately, it was an investment for which the land was given to the cathedral parish free of charge, and construction came to a standstill due to lack of funds. In addition, as a result of the crisis in the construction industry, there was no interest from other investors and, ultimately, for six years only the shell of the building stood in the Old Town, located right next to the southern wall of the cathedral. To solve the problem, the town authorities decided in 2007 not to build townhouses on individual plots, and the Old Town was to be reconstructed by whole quarters. After many efforts and subsequent unsuccessful attempts, in 2008 the reconstruction of the Kwidzyn Old Town began within the first of the two planned quarters¹⁴¹. In order to save money, the townhouses were built as a single block, without reproducing the pre-war method of dividing them into separate buildings. The first completed edifice was put into use in 2010. In December 2016, the last remaining original townhouse in the vicinity of the castle was demolished. The Town as the investor decided that it was not possible to integrate the building into the second quarter of the reconstruction. In the second half of 2017, the reconstruction of the second quarter of the Old Town, also designed as a single block, began. As before, the shape and appearance was the outcome of an earlier architectural competition. Construction was completed in 2020.

*

One of the key undertakings of the 1970s became the construction of a cellulose and paper factory (Zakłady Celulozo-Papierowe – ZCP, also referred to as "Celuloza") started in 1972. This investment was one of the largest in the period of the Polish People's Republic. The goal of bringing the cellulose and paper industry into the town was to create additional jobs for the residents of Kwidzyn and a decisive development of the town's infrastructure. Unfortunately, the process of establishing the factory lasted more than 10 years, consuming huge financial resources and facing difficulties and interruptions. It was not until 22 November 1981 that ZCP managed to produce the first batch of cellulose, and between 1985 and 1989 specialised paper

machines were put into operation. On 2 January 1992, ZCP was transformed into a sole shareholder Joint Stock Company of the State Treasury, and on 10 August 1992, 80% of ZCP's shares were sold to the American company International Paper. The remaining 20% of shares were divided among the 4,000 employees of the factory, who then resold them to International Paper. Currently (as of 2021), it is a factory owned by the Austrian Mayr-Melnhof Group (MM Kwidzyn).

Along with the project to build ZCP, the Council of Ministers adopted projects on so-called "accompanying investments", including the construction of two schools, two kindergartens, a nursery, a medical clinic, the modernisation of streets, a heating collector and a bus station in Kwidzyn. Changes related to the administrative reform, the construction of ZCP and the increase in the number of inhabitants also caused a breakthrough in Kwidzyn's communication. In 1975, town buses entered the streets of Kwidzyn, initially running only between ZCP and the town, transporting "Celuloza" employees to work. Previously, the only form of public transport were taxis¹⁴².

The construction of ZCP had an almost revolutionary effect on the character of Kwidzyn as a town. Within four years (1976–1980), the population increased by 4,000 people, reaching 32,000. Apart from the huge paper factory, in the 1970s and 1980s Kwidzyn was also home to other enterprises, such as Warmian fruit and vegetable processing factory (Warmińskie Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego – WZPOW), "Polmo" automotive electrotechnics (Zakłady Elektrotechniki Motoryzacyjnej "Polmo") or workers' cooperatives named "Me-blos" and "Powieśle", employing a total of over a thousand people and turning Kwidzyn into an industrial town¹⁴³. Since the late 1990s, large industrial plants such as MM – Kwidzyn, Jabil Circuit Poland, Lacroix Electronics, Plati Polska, LEMAHIEU Polska, Knauf Pack, Pamapol S.A. or Zieliński meat processing plant have started operating in Kwidzyn. The town is becoming a leader not only in paper production, but also in the electronics industry.

*

The end of the Second World War brought a radical change to Kwidzyn's situation due to the almost complete replacement of the population. As a result of the evacuation ordered by the German authorities in January 1945, 99% of the inhabitants left their hometown within a few days. From the early spring of 1945, new residents began to arrive in Kwidzyn. The most numerous group were people displaced from central Poland, Grudziądz and Warsaw. The second group were repatriates, today also called Kresowians, who settled individually, but also as families, neighbours or even entire villages. It could have helped them settle more easily in a new place, as it gave them a greater sense of security and the opportunity to support each other. There was still a group of indigenous Kwidzyn inhabitants – Germans and people with German citizenship. The reason for their continued presence in the town was that they did not manage to

¹⁴⁰ J. Kluczkowski, *Starówka przed odbudową*, "Kurier Kwidzyński" 11/402 (1999), p. 8.

¹⁴¹ R. Cybulski, *Jest zezwolenie na odbudowę starówki*, source: portal Kwidzyn. naszemiasto.pl <http://kwidzyn.naszemiasto.pl/archiwum/1443376,kwidzyn-jest-zezwozenie-na-odbudowe-starowki,id,t.html>

¹⁴² Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990* (as n. 138), p. 481.

¹⁴³ Ibidem, p. 470.

evacuate or made an attempt to return to their homes after the war. By the end of 1949, they had mostly left the town forever.

The first registration records in the town were kept from 2 April 1945. Originally they were kept in a book system. Regular population records in the card system began to be kept from 22 September 1945¹⁴⁴. Poland's first general population census was carried out on 14 February 1946. The population of Kwidzyn amounted to 7,986 people, including 4437 women and 3549 men. The number of children and adolescents under 18 years of age was 2,898¹⁴⁵. However, the population structure of the town was undergoing dynamic changes. The displacement of the German population (who returned to the town after the evacuation in January) and the influx of the Polish population continued, although some decided to move again. In October 1946, the Municipal Council of Kwidzyn reported that 316 Germans were present in the town¹⁴⁶. As a result of the action of the ultimate displacement of Germans, completed in October 1948, and the settlement of Poles mainly from the Eastern Borderlands, Grudziądz, Warsaw and central Poland, in 1950 there were almost 13,500 people living in Kwidzyn¹⁴⁷. Between the censuses of 1950 and 1960, the population of Kwidzyn increased by almost 60% to 20,197 people. During this period, some of the inhabitants left the town and went to the West Germany or East Germany, within the family reunification action. For example, in 1957, 108 Kwidzyn residents left. In turn, between 1957 and 1959, a dozen or so Polish families arrived in the town from the Belarusian and Lithuanian SSRs¹⁴⁸.

From the 1950s until 1994, the People's Army of Poland was stationed in the town. The soldiers inhabited both post-German barracks complexes. The barracks on Grudziądzka Street housed the Anti-Tank Artillery Brigade from 1951, followed by the Anti-Tank Artillery Regiment and the Rocket Artillery Squadron. The last unit to be stationed in this complex was the 14th Anti-Tank Regiment, who left Kwidzyn on 15 September 1994. The barracks on Kościuszki Street, once vacated by the Soviet army, were repurposed as a venue of the repair workshop for the state automobile transport company (PKS), which the town authorities wanted to expand and turn into a car body factory. However, this idea did not gain the approval of the head office and the workshop was closed down in 1948. From the 1960s, the barracks were occupied by the Communications Battalion and, later years, by the 24th Communications Regiment, which was stationed in Kwidzyn until it was transferred to Cracow on 11 September 1993. Between 1967 and 1971, the District Military Staff also operated in the town¹⁴⁹.

The statistics of the first post-war censuses did not specify the division in terms of nationality and religion. However, the administrative reports emphasised that all post-war Kwidzyn population was Roman Catholic. Immediately after the war, all the Evangelical cemeteries in Kwidzyn and one Catholic cemetery were also liquidated. In the first years after the war, the deceased were buried in the former Evangelical cemetery in what is now Hallera Street. From the beginning of the 1950s, the dead were buried exclusively in the municipal cemetery on Malborska Street in Kwidzyn. An important element of the religious life of the town was the location of religious congregations. Apart from the male Franciscan order, the congregation of Benedictine nuns had its seat in Kwidzyn.

In the mid-1960s, the population of Kwidzyn's only Catholic parish dedicated to the Holy Trinity exceeded 20,000 worshippers. During the celebrations of the centenary of the construction of the church of the Holy Trinity, with the decree of 5 August 1972, the bishop of Warmia, Józef Drzazga, established a new town parish of St. John the Evangelist in the former cathedral, which was cared for by the Franciscans. According to the data collected by the Department of Religions of the Presidium of the WRN in Gdańsk and the Provincial Committee of the Polish United Workers' Party (PZPR), apart from the Roman Catholic community, in the religious structure of Kwidzyn there were also officially the Adventist and Methodist churches. The Methodist chapel was located on Basztowa Street. It was also used by a small number of Evangelicals, some of whom descended from the indigenous inhabitants of Kwidzyn, and those who came from Masuria as well as Baptists. The number of members of the Evangelical-Augsburg, Adventist and Baptist communities in the second half of the 1960s amounted to about 80 people¹⁵⁰.

Table 4. Population of Kwidzyn between 1950 and 1990

Year	Population in thousands	Year	Population in thousands	Year	Population in thousands
1950	13,4	1970	23,9	1981	34,5
1956	17,9	1973	25,2	1985	35,2
1960	20,2	1975	25,5	1989	36,4
1965	22,1	1980	32,6	1990	37,0

Source: J. Liguz, Z. Girzyński, A. Welniak, *Kwidzyn 1956/1957–1975*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje miasta*, vol. 2, eds. by J. Liguz, K. Mikulski, Kwidzyn 2013, p. 362; Z. Girzyński, K. Nawrocki, *Kwidzyn 1975–1990*, [in:] *ibidem*, p. 471.

Kwidzyn was statistically examined in 2002 during the National Population and Housing Census under the Act of 2 December 1999 on the National Population and Housing Census in 2001. The town had a population of 37,439, of which 9,333 were in the pre-working age and 4,097 in the post-working age. Based on the collected data, it was determined that between 1989 and 2001, 1,368 people from other towns and 2,419 people from the countryside settled in Kwidzyn¹⁵¹. In 2021, there were

¹⁴⁴ APM, Zarząd Miejski w Kwidzynie 1945–1950, collection no. 90, ref. no. 16, Sprawozdanie Biura Ewidencji i Kontroli Ruchu Ludności Zarządu Miejskiego w Kwidzynie za okres kwiecień 1945–marzec 1946.

¹⁴⁵ *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14 II 1946 r.*, Warszawa 1947, p. 39.

¹⁴⁶ APM, Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, collection no. 88, ref. no. 20, Stan liczebny mniejszości narodowych na terenie miasta Kwidzyna, 19.10.1946.

¹⁴⁷ M. Golon, *Historia Kwidzyna* (as n. 128), pp. 9, 13–17.

¹⁴⁸ J. Liguz, Z. Girzyński, A. Welniak, *Kwidzyn 1956/1957–1975*, [in:] *Kwidzyn. Dzieje*, vol. 2 (as n. 1), pp. 362, 364, 375.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 248; *Polskie wojsko łączności na przełomie XX i XXI wieku*, ed. by J. Kowalski, Zegrze 2019, pp. 83–84.

¹⁵⁰ M. Golon, *Historia Kwidzyna* (as n. 128), p. 377.

¹⁵¹ "Dziennik Ustaw" 1 (2000), item 1, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU2000010001> (accessed 30.09.2023).

a total of 3,108 buildings in the town, including 14,551 flats. The population was 37,768 in 2021, and since 2013, this figure confirms a steady annual downward trend in the number of people living in Kwidzyn. 307 people declared that they live in Kwidzyn but are nationals of another state. In 2022, the population of Kwidzyn stood at 37,175 people¹⁵².

*

The area of the town in hectares was 2,182 ha. In 2006, the area was slightly adjusted and nowadays amounts to 2,154 ha. The town's territory is divided into three parts by the railway tracks and main roads. The eastern part consists of the following housing estates Bajkowe, Piastowskie, Zatorze I and II, Nad Liwą and Zaczysze. The eastern part is dominated by multi-family housing, but there is also a suburb with single-family housing. The north-western part of the town is the older, core part of the town with townhouses and multi-family houses. It comprises a historic centre and a main street routes with business premises. It includes the town centre, the Old Town, and two housing estates, Spółdzielcze and Hallera. Industrial plants are located in the southern part of the town. The current spatial layout of the town is invariably determined by natural (the valleys of the Vistula and Liwa rivers) and infrastructural (railway tracks, industrial district) conditions¹⁵³. In terms of religion, the population was predominantly Catholic. Following political transformation in Poland, also the diocesan division was changed: the Diocese of Elbląg was erected by Pope John Paul II on 25 March 1992, and Kwidzyn was incorporated into it. The cathedral church was elevated to the status of a concathedral and then co-cathedral, and the Franciscans were transferred to the church of the Holy Trinity. The number of Catholic parishes in the town increased from two to five. In addition to the church of the Holy Trinity and the parish at the cathedral in Kwidzyn, other churches were built: on Słowackiego Street (church of Mercy, parish erected 10.09.1981, church 1998), Piastowska Street (St. Brother Albert, parish erected 25.04.1990, church 2012) and Sportowa Street (St. Adalbert, parish erected 21.02.1995, church 2000)¹⁵⁴. In 1994, the Sisters of St. Elizabeth returned to Kwidzyn, previously expelled from their work at the town hospital upon the decision of the communist authorities in 1953. They moved into their previous premises on Kopernika Street, a building that since their expulsion had been used for a garrison hotel and a military kindergarten. In this building, since 2006, the sisters have been running the St. Elisabeth's Nursing Home, mainly providing care for the elderly. A congregation of Jehovah's Witnesses had been operating in Kwidzyn since the 1970s.

¹⁵² Główny Urząd Statystyczny, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Ludność rezydująca wg krajów obywatelstwa i płci*, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica#> (accessed 30.09.2023). The study made available contains census data and an analytical description of the economic activity of the population aged 15 and over: employed, unemployed and professionally inactive. Each group is described in terms of socio-demographic characteristics. The publication compares various aspects of economic activity of the population; Główny Urząd Statystyczny, *Dane według dziedzin*, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/metadane/podgrupy/564> (accessed 30.09.2023).

¹⁵³ *Raport o stanie Miasta Kwidzyna w roku 2022*, <https://bip.kwidzyn.pl/a,41249,raport-o-stanie-miasta-kwidzyna-w-roku-2022.html> (accessed 30.09.2023).

¹⁵⁴ <https://diecezja.elblag.pl/diecezja/parafie/> (accessed 30.09.2023).

The first prayer meetings were held in private flats, and since 2006 the Witnesses, divided into three groups, Kwidzyn-Dolny, Kwidzyn-North and Kwidzyn-East, have been meeting in the Kingdom Hall on Szeroka Street. In 2011, their numbers were calculated at 0.99% of the population¹⁵⁵. By the Act of 20 February 1997 on the Relationship of the State to the Pentecostal Church in Poland, the Pentecostal Church was formally acknowledged. At the same time, the Act defined the division into districts and congregations, where the Kwidzyn congregation was listed in the northern district. In 1998, the Pentecostal Church purchased the building of the former officer mess on Kościuszki Street, which to this day serves as their meeting place¹⁵⁶. Around 2005, the historic post-Protestant chapel, located on Basztowa Street in Kwidzyn, was taken over by Catholics and renamed as St. Padre Pio Chapel.

Table 5. Number of new residential buildings constructed in Kwidzyn 2009–2022

Year	Number of new residential buildings (including single-family houses)	Year	Number of new residential buildings (including single-family houses)
2009	30 (bd)	2016	22 (18)
2010	38 (bd)	2017	24 (24)
2011	20 (bd)	2018	13 (9)
2012	22 (bd)	2019	29 (27)
2013	30 (30)	2020	34 (33)
2014	26 (25)	2021	41 (37)
2015	15 (13)	2022	20 (18)

Source: Główny Urząd Statystyczny, <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica#> (accessed 30.09.2023).

Currently, Kwidzyn is classified as a medium-sized county town, with the importance of a sub-regional centre. However, metropolisation is one of the factors determining its spatial development, which is visible in the decreasing population of Kwidzyn. In terms of the development, the town is distinguished by a very high rate of population living in multi-family housing – 85.9%,¹⁵⁷ where the average floor area of a flat is 19.4 m² in multi-family housing and 14 m² in single-family housing¹⁵⁸.

Modern Kwidzyn is an industrial town, where the main economic sectors are the cellulose and paper industry, electronics, electrical engineering, woodworking, and fruit and vegetable processing. The town is home to many companies established with foreign capital. In 2013, after almost 20 years of efforts by the Kwidzyn authorities and three years of construction, a fixed bridge crossing on the Vistula became available, once again making the town accessible from the western part of Poland.

¹⁵⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awiadkowie_Jehowy_w_wojew-%C3%B3dztwie_pomorskim (accessed 30.09.2023).

¹⁵⁶ *Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej*, "Dziennik Ustaw" 41 (1997), item 254, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970410254/U/D19970254Lj.pdf> (accessed 30.09.2023).

¹⁵⁷ H. Obracht Prondzyńska, *Małe miasta pomorskie w procesie metropolizacji*, vol. 1, Gdańsk 2022, p. 125.

¹⁵⁸ Ibidem, p. 144.

BIBLIOGRAFIA | BIBLIOGRAPHY

HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE TOWN

(WYBÓR) | (SELECTION)

BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia*, [in:], *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013, s. 327–336.
- Bibliografia*, [in:], *Kwidzyn dzieje miasta*, t. 2, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013, s. 539–554.
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Biedrzycki, W. Szramowski, „Zapiski Historyczne” 24–85 (1958–2020).
- Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Wermke, Bd. 1–4, Königsberg–Aalen–Bonn–Marburg 1933–1978.
- Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Janus, U. Zaborska, Marburg 1998–2008.

CZASOPISMA | JOURNALS

- „Altpreuussische Monatsschrift. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter” 1–59 (1867–1922).
- „Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreußens e.V.” 1 (1967–).
- „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1– (1957–).
- „Preussenland: Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung” 1– (1963–).
- „Prussia: Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia” (do/until 1924 „Sitzungsberichte der Alterthumsgessellschaft Prussia”) 1–35 (1874–1943).
- „Zapiski Historyczne” (do 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”) 1– (1908–).
- Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder 1 (1876) – 65 (1928).
- „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1–76 (1880–1941).
- „Zeszyty Kwidzyńskie” 1– (2000–).
- „Schody Kawowe” 1– (2000–).
- „Krople Historii” 1–28 (2006–2016).

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE | SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1–5, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1878–1886.
- Adreßbuch der Stadt Marienwerder 1912*, Marienwerder 1912.
- Akta procesu kanonizacyjnego Doroty z Matów od 1394 do 1521 z krytycznego wyd. Ryszarda Stachnika; przy współpr. Annelizy Birch-Hirschfeld Triller oraz Jana Westpfabla*, przek. i opr. J. Wojtkowski, Olsztyn 2014.
- Döhring G., *Willküren einiger Stadt- und Landegemeinden im Kreise Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 10 (1910), 25–35.

- Einwohnerbuch der Stadt Marienwerder Wpr. 1935*, Marienwerder 1935.
- Figura-Oselkowska, E., *Określenie kwidzyński w przededniu plebiscytu w świetle niemieckiej broszury dla Komisji Alianckiej – tłumaczenie tekstu źródłowego z komentarzem*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (310) (2020), 618–645.
- Pamiętnik Tadeusza Tollika rodzzonego w Janowie dnia 12 kwietnia 1898 roku*, oprac. J. Bartosiewicz, J. Liguz-Kolakowska, Kwidzyn 2000.
- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wyd. J. Wenta, Toruń 2004.
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
- Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, bearb. v. H. Cramer, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder” 15–18 (1885–1887).

OGÓLNE OPRACOWANIA | GENERAL STUDIES

HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE CITY

- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Böhmeke H., *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920–1945*, Bonn 1982.
- Cramer H., *Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien : ein Beitrag zur Landes- und Kirchen-Geschichte des Königreichs Preußen*, Marienwerder 1884.
- Czaja R., *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.
- Jahn C. W., *Chronik der Stadt Marienwerder in Westpreußen mit Auszügen der allgemeinen*, Marienwerder 1844.
- Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1–2, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013.
- Kwidzyn – zapomniana stolica*, red. J. Liguz, M. Klain, Kwidzyn 2006.
- Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1982.
- Lewerenz T., *Die Größenentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.
- Marienwerder – Westpreußen. Aus dem Leben einer deutschen Stadt an der unteren Weichsel*, Celle 1983.
- Studia z dziejów Diecezji Pomezańskiej w 775. rocznicę jej utworzenia: materiały z V Sympozjum Dorotańskiego w Kwidzynie [23 VI 2018]*, red. J. Liguz, Pelplin 2020.
- Szczepański S., *Pomezania na styku świata pogańskiego i chrześcijańskiego (studia z dziejów)*, Olsztyn 2019.
- Toeppen, M., *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875.
- Ulice Kwidzyna*, red. M. Klain, J. Liguz, Kwidzyn 2007.
- Wernicke E., *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933.

HISTORIA BUDOWNICTWA | THE HISTORY OF CONSTRUCTION I PRZESTRZEŃ MIEJSKA | AND MUNICIPAL SPACE

- Dreger A., *Nazwy ulic Kwidzyna*, „Zeszyty Kwidzyńskie” 12 (2008), 3–145.
- Heym W., *Castrum parvum Quidin: die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 70 (1930), 44–48.
- Heym W., *Das „Altschlösschen” in Marienwerder*, „Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder”, 69 (1933), 1–28.
- Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007.
- Jarzębowski M., *Die Residenzen der Preussischen Bischöfe bis 1525* (Prussia Sacra 3), Toruń 2007.
- Krantz-Domasłowska L., *Katedra w Kwidzynie*, Toruń 1999.
- Krantz L., Domasłowski J., *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982.
- Pawłowski J., *Początki Kwidzyna w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta*, [in:] *Grudziądz miastem Chrystiana*, red. J. Guniewicz, Grudziądz 2002, 55–80.
- Pawłowski A. J., *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1994–2001*, Kwidzyn 2002.
- Rzepczyński Ł., *Badania architektoniczne reliktów piwnic i murów fundamentowych przyrynkowej parceli Rynek 1 (Apteka pod Orłem) w Kwidzynie z odniesieniem do zabudowy mieszczańskiej regionu*, „Ochrona Zabytków” 1 (2024), 149–172.
- Wasik B., *Zamek kapitulny w Kwidzynie w średniowieczu. Architektura i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 39 (2023), 95–125.
- Wendt Z., *Katryńka graniczna struga*, Kwidzyn 2006.
- Zawadzki W., *Budowa kościoła św. Trójcy w Kwidzynie w świetle korespondencji kościelnej*, „Rocznik Elbląski” 20 (2006), 401–412.

HISTORIA | SOCIAL-ECONOMIC SPOŁECZNO-GOSPODARCZA | HISTORY

- Glauert M., *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003.
- Glauert M., *Pomeżańska kapituła katedralna w czasach średniowiecza (1284–1527)*, tłum. R. Biskup, Kwidzyn 2021.
- Kowalczyk M., *Bł. Dorota z Matonów. Życie i duchowość*, Kraków 2015.
- Kwiatkowski S., *Klimat religijny w diecezji pomeżańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, wyd. 2, Toruń 2024.
- Liguz J., *Plebiscyt na terenie Powiśla w lipcu 1920 roku*, [in:] *Ład wersalski i zmiany terytorialne w Europie po I wojnie światowej*, red. Z. Girzyński, J. Klaczkow, Warszawa 2024, 490–511.
- Obracht Prondzyńska H., *Małe miasta pomorskie w procesie metropolizacji*, t. 1, Gdańsk 2022.
- Przemysł w Kwidzynie 1945–55*, red. M. Klain, J. Liguz, Kwidzyn 2008.
- Radziwiński A., *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation – Ausstattung – Rechtsprechung – Geistlichkeit – Gläubige*, Toruń 2014, 43–45.
- Wiśniewski J., *Dzieje diecezji pomeżańskiej (do 1360 r.)*, Elbląg 1993.
- Wrzesiński W., *Plebiscyty na Warmii, Mazurach oraz na Powiślu w 1920 roku*, Olsztyn 1974.
- Zagórska B., *Papiernia miejska w Kwidzynie*, „Zeszyty Kwidzyńskie” 4 (2001), 28–31.

HISTORIA SZTUKI, KULTURY | HISTORY OF ART, CULTURE

- Architektura katedry w Kwidzynie*, red. Ch. Herrmann, J. Liguz, Kwidzyn 2009.

- Böttcher A., *Bau- und Kunstdenkmäler Provinz Ostpreußen. Masuren. Mit zahlreichen Abbildungen*, Königsberg 1896.
- Katedra w Kwidzynie – tajemnica krypt*, red. M. Grupa, T. Kozłowski, Kwidzyn 2009.
- Kościół św. Trójcy w Kwidzynie*, red. A. Lademann-Wcisło, J. Liguz, Kwidzyn 2013.
- Neogoty w Kwidzynie*, red. A. i A. Chmielewscy, J. Liguz, Kwidzyn 2009.
- Raczkowski J., *Medieval murals recently uncovered in the chamber above the gate of the castle of the chapter of the Diocese of Pomesania in Kwidzyn: preliminary analysis: iconography, style, dating and functional role of the chamber*, „Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders” 22 (2017), 287–304.
- Raczkowski J., *Problematyka konserwatorska malowideł w chórze katedry w Kwidzynie w kontekście historycznym oraz w świetle najnowszych odkryć*, [in:] *Materiały III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Studentów Konserwacji Zabytków*, Toruń, 22–24 lutego 2001 r., red. T. Korzeniowski, Toruń 2001, 151–164.
- Wypożyczenie katedry w Kwidzynie*, red. J. Sadkowski, P. Sadkowski, Kwidzyn 2010.
- Zamek Kapituły Pomeżańskiej w Kwidzynie*, red. Ch. Herrmann, J. Liguz, Kwidzyn 2010.

KARTOGRAFIA | CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
- Czaja R., *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), 80–89.
- Czaja R., Golba R., *Städatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editionswissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hrsg. v. H. Flachenecker, K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, 52–54.
- Golba R., Pilarska A., Czaja R., *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 12, 2 (2023), 1–16.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Hollack E., *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.
- Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
- Marienwerder*, bearb. v. W. Hubatsch, [in:] *Deutscher Städteatlas*, Lfg. 3, 7, Hg. H. Stoob, W. Ehbrecht, Altenbeken 1984.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Szeliga J., *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Narona-Narona z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Kwidzyn. Plan katastralny, 1905–1906.

Skala: 1:2500.

Podstawa edycji:

Katasterverwaltung, Kreis Marienwerder, Gemarkung Marienwerder Nr. 96, Gemarkungskarte in 43 Blättern, unter Leitung des Personalvorstehers Helmdach aufgenommen. Kartenblätter 35, 40, 42, 43, 44. Pomiar i rysunek 1905–1906.

Skala: 1:150, 1:200, 1:500.

Rysunek kolorowy, karton, papier podklejany plótnem.

Opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja, Justyna Liguz.

Starostwo Powiatowe w Kwidzynie.

2. Kwidzyn. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XXI w.

Skala: 1: 5000.

Opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Roman Czaja, Justyna Liguz.

3. Kwidzyn. Okolice miasta z lat 1796–1802.

Skala: 1:50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza: 60 x 45 cm.
Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 103, 112.

4. Kwidzyn. Okolice miasta, 1973.

Skala: 1:50 000.

Druk kolorowany, papier, wymiary arkusza: 49 x 52 cm.

Fragmenty mapy topograficznej 169 Kwidzyn.

Przystosowanie i druk Wydawnictwa Geologiczne, 1973 r.

Ze zbiorów Justyny Liguz.

5. Kwidzyn. Plan miasta i okolic, ok. 1750.

Skala: ok. 1:35 500.

Papier, rysunek kolorowy, wymiary: 47 x 43 cm.

Tytuł: *Plan Marienwerder.*

Autor: nieznany.

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. 1, S. Kart N 11937.

6. Kwidzyn. Plan placu zamkowego, 1788.

Skala: ok. 1:550; 400 Rheinlaendische Fuss = 23 cm.

Rysunek, kolor, papier na plótnie, wymiary: 41 x 46 cm.

Tytuł: *Situations Plan von dem Schloss Platze zu Marienwerder aufgenommen am Febr[uar] 1788 durch Heermann.*

Autor: Heermann.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA, F 10239.

E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichs-deutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. X.

7. Kwidzyn. Plan miasta, 1799.

Skala: ok. 1:1500.

Rysunek, kolor, papier, wymiary: 58 x 46 cm.

Tytuł: *Situations Plan von der Stadt Marienwerder zum Bericht vom 1. Julii 1799 wegen Setzung der neuen Strassen Reverbeurs entworfen vom Cammer Registrator Zimmermann.*

Die gruene Punkte von Nr. 1 bis 18 zeigen die Stellen an, wo die jezigen Reverbeurs stehen und ist die Laenge nach Schritten von einem zum anderen in den Strassen vermerckt, dagegen die rothen Punkte die Stellen marquieren, wo zum Theil die neuen gesezt zum Theil die alten verlegt wurden sollen.

Autor: Zimmermann.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA, F 10300.

E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichs-deutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. IX; *Kwidzyn. Dzieje miasta*, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013, b.n.

8. Kwidzyn. Plan miasta, ok. 1800.

Skala: ok. 1:1500.

Rysunek, kolor, papier, wymiary: 63 x 45 cm.

Tytuł: bez tytułu.

Autor: nieznany.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA, F 10301.

Kwidzyn. Dzieje miasta, t. 1, red. K. Mikulski, J. Liguz, wyd. 2, Kwidzyn 2013, b.n.

9. **Kwidzyn. Plan miasta, 1810.**
Skala: ok. 1:5000.
Druk czarno-biały, papier, wymiary: 36 x 28 cm.
Tytuł: *Marienwerder um 1810*.
Autor: nieznany.
Stadtarchiv Celle, sygn. K02 Nr. E 0165.
M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875; E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, b.n.
10. **Kwidzyn. Plan miasta i drogi do Korzeniewa, 1832.**
Skala: ok. 1:2500; *Maasstab von 100 Rheinlaendischen Ruthen von 25 auf 1 Decimalzoll*, = 65,5 cm.
Rysunek kolorowy, papier, wymiary: 217 x 64 cm.
Tytuł: *Grundriss der Stadt Marienwerder und Situation des Weges von der Stadt bis zum Weichseldamm gegen Kurzebrack. Auf Befehl des Regieruns=Rath und Wasser= Bau=Directors Herrn Hartmann aufgenommen und gezeichnet im Monath September 1815 durch Schroeder.*
Der Grundriss der Stadt Marienwerder rectificirt im Monat October 1832 durch Kuhn, Reg. Conducteur.
Autor: Schroeder, J. Kuhn.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA, A 1607.
11. **Kwidzyn. Plan miasta, ok. 1910.**
Skala: 1:10 000; 1:2500 plany koszar artyleryjskich, szkoły podoficerskiej, magazynu amunicji i szpitala garnizonowego.
Litografia, wymiary: 39 x 55 cm.
Tytuł: *Plan von Marienwerder*.
Autor: Lithographische Anstalt von Franz Wiessner, Berlin.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. 1, S Kart X 29889.
12. **Kwidzyn. Plan miasta, 1911.**
Skala: 1:10 000.
Druk kolorowy, papier, wymiary: 52 x 38 cm.
Tytuł: *Marienwerder W./Pr. und Umgebung*, w: E. Salzwedel, *Marienwerder in Westpreussen. Ein Führer für jeden Besucher der Regieruns – Hauptstadt Marienwerder und Umgegend, ein Freund und Ratgeber für Bewohner u. Fremde*, Marienwerder 1911.
Druck und Verlag von Wendt Groll, Marienwerder Wpr.
Ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz.
13. **Kwidzyn. Plan miasta, 1930.**
Skala: 1:5000.
Druk kolorowy, papier, wymiary: 51,50 x 38,00 cm.
Tytuł: *Pharus-Plan*.
Autor: Lithographie und Druck vom Pharus-Verlag G.m.b.H. Berlin.
Stadtarchiv Celle, sygn. K02 Nr. C 0313.
14. **Kwidzyn. Plan miasta, 1938.**
Skala 1:5000.
Druk kolorowy, papier, wymiary: 68 x 55 cm.
Tytuł: *Plan der Stadt Marienwerder. Nach vorhandenen Katasterkarten und sonstigen Planunterlagen zusammengestellt im Jahre 1929. Auf den neusten Bestand berichtigt im Dezember 1938.*
Autor: Das Stadtbauamt Marienwerder. Auf Veranlassung der Patenstadt Celle zum zehnjährigen Gedenken der Vertreibung neugedruckt. Schweiger & Pick Verlag Cellesche Zeitung. Celle 1955.
Stadtarchiv Celle, sygn. K02 Nr. C 312.
15. **Kwidzyn. Centrum miasta, 1968.**
Skala: 1:2000.
Rysunek kolorowy, karton, wymiary: 59 x 85 cm.
Tytuł: *Pierworys klasyfikacyjny Obręb 10*.
Autor: H. Chłudzińska, Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych w Gdańsku.
Starostwo Powiatowe w Kwidzynie, nr ewid. 87/16-3/69.
16. **Kwidzyn. Ortofotomapa, 2016.**
Skala: 1:10 000.
Piksel: 50 cm.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
17. **Kwidzyn. Mapa topograficzna, 1999/2000.**
Skala: 1:10 000.
Arkusze: N-34-67-D-a-4, N-34-67-D-b-3, N-34-67-D-c-2, N-34-67-D-d-1.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
18. **Kwidzyn. Zdjęcia lotnicze, 2013.**
Piksel: 37 cm.
Arkusz: 324_9021.
Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.
19. **Kwidzyn. Zdjęcia z lotu ptaka, 2023. Fot. Mirosław Gawroński.**
 - 19.1. **Kwidzyn – widok od strony wschodniej na średniowieczne miasto lokacyjne.** Na pierwszym planie po lewej stronie miejsce, gdzie znajdowała się Brama Grudziądzka, w głębi zabudowa mieszkalna z lat 60. XX wieku.
 - 19.2. **Kwidzyn – widok od strony północnej na teren dawnego Przedmieścia Malborskiego.** Widoczna zabudowa mieszkalna i budynki użyteczności publicznej z przełomu XIX i XX wieku, na pierwszym planie budynek sądu ziemskiego, w głębi widoczne są katedra i zamek kapituły.
 - 19.3. **Kwidzyn – widok na centrum miasta od strony południowo-wschodniej.** Na pierwszym planie zabudowania dawnego Gimnazjum Królewskiego, obecnie Zespół Szkół nr 1 im. Stanisława Staszica. Z lewej

strony widoczny jest park (niem. Flotwellplazt), który urządzony został na miejscu dawnego cmentarza.

- 19.4. Kwidzyn – widok na południową część miasta.** Widoczna zabudowa z lat 20. i 30. XX wieku, w którą wkomponowano w latach 70. i 80. nowe osiedla mieszkaniowe. Na pierwszym planie, po lewej stronie kościół katolicki pod wezwaniem Miłosierdzia Bożego.

- 19.5. Kwidzyn – widok na dworzec kolejowy i infrastrukturę kolejową.**

- 19.6. Kwidzyn – widok od strony wschodniej na zabudowania dawnej Królewskiej Szkoły Podoficerskiej.** Na pierwszym planie budynek główny szkoły, w głębi koszary i plac ćwiczeń.

DESCRIPTION OF MAPS AND VIEWS

1. **Kwidzyn. Cadastral map, 1905–1906.**
Scale: 1:2,500.
Edition based on:
Katasterverwaltung, Kreis Marienwerder, Gemarkung Marienwerder Nr. 96, Gemarkungskarte in 43 Blättern, unter Leitung des Personalvorstehers Helmdach aufgenommen. Kartenblätter 35, 40, 42, 43, 44. Survey and drawing, 1905–1906.
Scale: 1:150, 1:200, 1:500.
Multicolour drawing, cardboard, canvas-backed paper.
Cartographic content: Radosław Golba. Historical content: Roman Czaja, Justyna Liguz.
District Office in Kwidzyn.
2. **Kwidzyn. The spatial development in the 13th–21th c.**
Scale 1:5,000.
Cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba.
Historical content: Roman Czaja, Justyna Liguz.
3. **Kwidzyn. The vicinity of the town, 1796–1802.**
Scale: 1:50,000.
Multicolour drawing, paper, dimensions of the sheet: 60 x 45 cm.
Excerpt from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen* [m] von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, N 1020, Section 103, 112.
4. **Kwidzyn. The vicinity of the town, 1973.**
Scale: 1:50,000.
Colour print, paper, sheet size 49 x 52 cm.
Excerpt from a topographic map 169 Kwidzyn.
Adapted and printed by Geological Publishing House/Wydawnictwa Geologiczne, 1973.
From the collection of Justyna Liguz.
5. **Kwidzyn. The map of the town and its vicinity, ca. 1750.**
Scale: ok. 1:35,500.
Colour drawing, paper, dimensions: 47 x 43 cm.
Title: *Plan Marienwerder.*
Author: unknown.
Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. S. Kart N 11937.
6. **Kwidzyn. The plan of the castle square, 1788.**
Scale: ca. 1:550; 400 Rheinlaendische Fuss = 23 cm.
Colour drawing, canvas-backed paper, dimensions: 41 x 46 cm.
Title: *Situations Plan von dem Schloss Platze zu Marienwerder aufgenommen am Febr[uar] 1788 durch Heermann.*
Author: Heermann.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XX. HA, F 10239.
E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, p. X.
7. **Kwidzyn. The map of the town, 1799.**
Scale: ca. 1:1,500.
Colour drawing, paper, dimensions: 58 x 46 cm.
Title: *Situations Plan von der Stadt Marienwerder zum Bericht vom 1. Julii 1799 wegen Setzung der neuen Strassen Reverbeurs entworfen vom Cammer Registrator Zimmermann.*
Die gruene Punkte von Nr. 1 bis 18 zeigen die Stellen an, wo die jetzigen Reverbeurs stehen und ist die Laenge nach Schritten von einem zum anderen in den Strassen vermerckt, dagegen die rothen Punkte die Stellen marquieren, wo zum Theil die neuen gesezt zum Theil die alten verlegt werden sollen.
Author: Zimmermann.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XX. HA, F 10300.
E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, p. IX; *Kwidzyn. Dzieje miasta*, vol. 1, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, edit. 2, Kwidzyn 2013, s.n.
8. **Kwidzyn. The map of the town, ca. 1800.**
Scale: ca. 1:1,500.
Coloured drawing, paper, dimensions: 63 x 45 cm.

Title: s.t.
Author: unknown.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin,
ref. no. XX. HA, F 10301.
Kwidzyn. Dzieje miasta, vol. 1, ed. by K. Mikulski, J. Liguz, edit. 2,
Kwidzyn 2013, s.n.

9. Kwidzyn. The map of the town, 1810.

Scale: ca. 1:5,000.
Black and white print, paper, dimensions: 36 x 28 cm.
Title: *Marienwerder um 1810*.
Author: unknown.
Stadtarchiv Celle, ref. no. K02 Nr. E 0165.
M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875. E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s.n.

10. Kwidzyn. The map of the town and the route to Korzeniewo, 1832.

Scale: ca. 1:2,500; *Maasstab von 100 Rheinlaendischen Ruthen von 25 auf 1 Decimalzoll*, = 65,5 cm.
Colour drawing, paper, dimensions: 217 x 64 cm.
Title: *Grundriss der Stadt Marienwerder und Situation des Weges von der Stadt bis zum Weichseldamm gegen Kurzebrack. Auf Befehl des Regierungs=Rath und Wasser= Bau=Directors Herrn Hartmann aufgenommen und gezeichnet im Monath September 1815 durch Schroeder. Der Grundriss der Stadt Marienwerder rectificirt im Monat October 1832 durch Kuhn, Reg. Conducateur.*
Author: Schroeder, J. Kuhn.
Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA, A 1607.

11. Kwidzyn. The map of the town, ca. 1910.

Scale: 1:10,000; 1:2,500 Plans of the artillery barracks, non-commissioned officer school, ammunition depot and garrison hospital.
Lithography, dimensions: 39 x 55 cm.
Title: *Plan von Marienwerder*.
Author: Lithographische Anstalt von Franz Wiessner, Berlin. Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. 1, S Kart X 29889.

12. Kwidzyn. The map of the town, 1911.

Scale: 1: 10,000.
Colour print, paper, dimensions: 52 x 38 cm.
Title: *Marienwerder W./Pr. und Umgebung*, in: E. Salzwedel, *Marienwerder in Westpreussen. Ein Führer für jeden Besucher der Regierungs – Hauptstadt Marienwerder und Umgegend, ein Freund und Ratgeber für Bewohner u. Fremde*, Marienwerder 1911.
Druck und Verlag von Wendt Groll, Marienwerder Wpr.
From private collection of Justyna Liguz.

13. Kwidzyn. The map of the town, 1930.

Scale: 1: 5,000.
Colour print, paper, dimensions: 51,50 x 38,00 cm.

Title: *Pharus-Plan*.

Author: Lithographie und Druck vom Pharus-Verlag G. m. b. H. Berlin.
Municipal Archive of Celle/ Stadtarchiv Celle, ref. no. K02 Nr. C 0313.

14. Kwidzyn. The map of the town, 1938.

Scale 1:5,000.
Colour print, paper, dimensions: 68 x 55 cm.
Title: *Plan der Stadt Marienwerder. Nach vorhandenen Katasterkarten und sonstigen Planunterlagen zusammengestellt im Jahre 1929. Auf den neusten Bestand berichtigt im Dezember 1938.*
Author: Das Stadtbauamt Marienwerder. Auf Veranlassung der Patenstadt Celle zum zehnjährigen Gedenken der Vertreibung neugedruckt. Schweiger & Pick Verlag Cellesche Zeitung. Celle 1955.
Municipal Archive of Celle/ Stadtarchiv Celle, ref. no. K02 Nr. C 312.

15. Kwidzyn. The town centre, 1968.

Scale: 1:2,000.
Colour drawing, cardboard, dimensions: 42 x 44 cm.
Title: *Piwnorys klasyfikacyjny Obręb 10*.
Author: H. Chludzińska, Voivodeship Office of Geodesy and Land Management in Gdańsk.
District Office in Kwidzyn, ref. no. 87/16-3/69.

16. Kwidzyn. Orthophotomap, 2016.

Scale: 1:10,000.
Pixel: 50 cm.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

17. Kwidzyn. Topographic map, 1999/2000.

Scale: 1:10,000.
Sheets: N-34-67-D-a-4, N-34-67-D-b-3, N-34-67-D-c-2, N-34-67-D-d-1.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

18. Kwidzyn. Aerial photograph, 2013.

Pixel: 37 cm.
Sheet: 324_9021.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

19. Kwidzyn from the bird's eye view, 2023. Photographed by Mirosław Gawroński.

19.1. Kwidzyn – view of the medieval chartered town from the east. The site of the Grudziądzka Gate in the foreground to the left, residential buildings from the 1960s in the background.

19.2. Kwidzyn – view of the former Malborskie Suburb from the north. Visible residential and public buildings from the late 19th and early 20th centuries, the

land court building in the foreground, the cathedral and chapter castle in the background.

19.3. Kwidzyn – view of the town centre from the south-east. Buildings of the former Royal Grammar School, now the Stanisław Staszic School Complex No. 1 in the foreground. To the left there is a park (German: Flotwellplatz), which was established on the site of a former cemetery.

19.4. Kwidzyn – view of the southern part of the town. Visible buildings from the 1920s and 1930s, into

which new housing estates were incorporated in the 1970s and 1980s. The Catholic Church of the Divine Mercy is in the foreground, to the left.

19.5. Kwidzyn – view of the railway station and infrastructure.

19.6. Kwidzyn – view from the east of the buildings of the former Royal Non-Commissioned Officer's School. The main building of the school in the foreground, the barracks and the training yard in the background.

WYKAZ ILUSTRACJI I TABEL

- Na okładce: Kwidzyn, widok miasta od wschodu, 1579 (rysunek, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn., I. HA, Rep. 7, nr 38)
- 1. Kwidzyn. Plan zamku zakonu niemieckiego, faza II, połowa XIII w., według Waldemara Heyma (W. Heym, *Castrum parvum Quidin: die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pommern*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 70 (1930), s. 54)
- 2. Kwidzyn. Studnia z figurą Hermanna Balka na dawnym Targu Rybnym (niem. Fischmarkt) (Heinrich Medem, 1866; zniszczona 1945, karta pocztowa *Marienwerder Westpr. Hermann Balk Denkmal*, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 3. Kwidzyn. Widok na miasto od strony wschodniej, 1579 (rysunek, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. I. HA, Rep. 7, Nr. 38)
- 4. Kwidzyn. Panorama miasta od zachodu, 1595 (Caspar Henneberger, *Erklärung der Preussischen größern Landtaffel oder Mappen, Königsberg 1595*, s. 308, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu)
- 5. Kwidzyn. Panorama miasta od strony południowo-zachodniej, ok. 1635 (rys. Charles Ogier, *Karla Ogiera dziennik podróży do Polski 1635–1636*, tłum. E. Jędrkiewicz, opr. W. Czapliński, Gdańsk 1950, ryc 10)
- 6. Kwidzyn. Rekonstrukcja układu przestrzennego miasta około 1500 r., według Ericha Wernickego (E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, s. 64): A. Dom handlowy i ratusz, B. Szpital Ducha Św. (tak zwany Wielki Szpital), C. Mieszczański szpital św. Jerzego, D. Szkoła miejska, a. Brama Malborska (Marienburger Tor), b. Brama Grudziądzka (Graudenzer Tor) lub Wysoka (Hohe Tor), c. Brama Nizinna (Niedertor), 1–72 numery domów mieszczańskich
- 7. Kwidzyn. Wschodnia, najstarsza część katedry, dawny kościół parafialny p.w. św. Jana (rysunek, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875, il. 3)
- 8. Kwidzyn. Rynek Starego Miasta wraz z ratuszem, 1840 (rysunek, E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt*, s. 264)
- 9. Kwidzyn. Rekonstrukcja planu zespołu zamkowo-katedralnego według Bogusza Wasika (B. Wasik, *Zamek kapitulny w Kwidzynie w średniowieczu. Architektura i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 39 (2023, s. 95–129, il. 2)
- 10. Kwidzyn. Widok katedry i zamku od strony północnej (rysunek, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder*, il. 1)
- 11. Kwidzyn. Wieża zamkowa, zamek i zachodni szczyt katedry (rysunek, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder*, il. 4)
- 12. Kwidzyn. Projekt fasady rezydencji Zachodniej Pruskiej Rejencji, ok. 1800 (rysunek, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XI. HA. PKM E 1836)
- 13. Kwidzyn. Projekt budowy nowego rynku na terenie dawnego cmentarza na Przedmieściu Grudziądzkim, 1827 (rysunek, „Situations-Plan von dem ehemaligen alten Kirchhofe, welcher zu einem Marktplatz veraendert worden ist. Anmerkung: Die rothen Zinnober Linien zeigen die kuenftig hin zu nehmende Straßen Linie an. Die zwey Reihen Baume die projectirte Promenade”, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. XX. HA. F 10302)
- 14. Kwidzyn. Budynek Wyższego Sądu Ziemskiego, ok. 1830 (litografia, O. Hermann, Litographisches Institut, L. Sachse, Berlin, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, Inv. Nr. 46107 / <https://doi.org/10.25645/a623-zbx3I-nv> <https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/>).
- 15. Kwidzyn. Widok na zamek od strony zachodniej, druga połowa XIX w. (fot., Gottheil & Sohn, Danzig, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 16. Kwidzyn. Budynek nowego ratusza z 1880 r. (rysunek, *Marienwerder Westpreussen: Ein Führer durch die Stadt und Umgebung*, Marienwerder 1926, s. 52).
- 17. Kwidzyn. Widok na miasto od strony południowej, ok. 1900 (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 18. Kwidzyn. Widok na zabudowania stadniny na przedzamczu, ok. 1900 (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 19. Kwidzyn. Widok na plac rynkowy i domy przy zachodniej stronie rynku, ok. 1914 (karta pocztowa, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 20. Kwidzyn. Ulica Dworcowa (niem. Bahnhofstraße, obecnie ul. Chopina), ok. 1900 (karta pocztowa, Verlag Bruno Günther, Marienwerder, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
- 21. Kwidzyn. Kościół św. Trójcy, 1903 (karta pocztowa, Verlag Bruno Günther, Marienwerder, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)

22. Kwidzyn. Ulica Malborska (niem. Marienburgerstraße, obecnie ul. Braterstwa Narodów), ok. 1914 (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
23. Kwidzyn. Szkoła Podoficerska, 1900 (karta pocztowa, Verlag M. Jacoby's Nchf., Marienwerder, ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
24. Kwidzyn. Koszary artyleryjskie, 1914 (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
25. Kwidzyn. Budynek landratury (niem. Kreishaus), 1915 (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
26. Kwidzyn. Szpital miejski (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
27. Kwidzyn. Ulica Malborska (niem. Marienburgerstraße, obecnie ul. Braterstwa Narodów) z budynkiem poczty, początek XX w. (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
28. Kwidzyn. Gimnazjum Królewskie, lata 30. XX w. (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
29. Kwidzyn. Miasto z lotu ptaka, lata 30. XX w. (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
30. Kwidzyn. Tzw. akcja sprzątnięcia miasta – uczniowie Liceum Pedagogicznego pomagają przy rozbiórce ruin Starego Miasta, 1952 r. (fot., ze zbiorów Kwidzyńskiego Centrum Kultury)
31. Kwidzyn. Procesja Bożego Ciała na Starym Mieście po rozebraniu ruin, ok. 1953 (fot., ze zbiorów Kwidzyńskiego Centrum Kultury)
32. Kwidzyn. Budowa osiedla mieszkaniowego na terenie zburzonego Starego Miasta, lata 60. XX w. (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)
33. Kwidzyn. Osiedle mieszkaniowe „Stare Miasto”, koniec lat 70. XX w. (fot., ze zbiorów prywatnych Justyny Liguz)

* * *

Tabela 1. Zaludnienie Kwidzyna w latach około 1300–1738

Tabela 2. Liczba domów mieszkalnych i powierzchnia miasta Kwidzyna w latach 1843–1910

Tabela 3. Ludność miasta Kwidzyna w latach 1772–1910

Tabela 4. Ludność Kwidzyna w latach 1950–1990

Tabela 5. Budynki mieszkalne wybudowane w Kwidzynie w latach 2009–2022

LIST OF FIGURES AND TABLES

- Cover: Kwidzyn. View of the town from the east, 1579. (drawing, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. I. HA, Rep. 7, nr 38)
- 1. Kwidzyn. Plan of the castle of the Teutonic Order, phase II, mid-13th century, according to Waldemar Heym (W. Heym, *Castrum parvum Quidin: die älteste Burg des Deutschen Ritterordens in Pomesanien*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 70 (1930), p. 54)
- 2. Kwidzyn. The well with the statue of Hermann Balk at the former Fish Market (Germ. Fischmarkt) (Heinrich Medem, 1866, destroyed 1945, post card *Marienwerder Westpr. Hermann Balk Brunnen*, from the private collection of Justyna Liguz)
- 3. Kwidzyn. View of the town from the east, 1579 (drawing, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. I. HA, Rep. 7, no. 38)
- 4. Kwidzyn. Panorama of the town from the west, 1595 (Caspar Henneberger, *Erklärung der Preussischen größern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, p. 308, University Library in Toruń)
- 5. Kwidzyn. Panorama of the town from the southwest, ca. 1635 (drawing of Charles Ogier, *Karla Ogiera dziennik podróży do Polski 1635–1636*, trans. E. Jędrkiewicz, ed. by W. Czaplinski, Gdańsk 1950, il. 10)
- 6. Kwidzyn. Reconstruction of the town’s spatial layout around 1500, according to Erich Wernicke (E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt der Reichsdeutschen Ostmark*, Marienwerder 1933, p. 64): A. Merchant’s house and town hall, B. Hospital of the Holy Spirit (the so-called Great Hospital), C. St. George’s burgher hospital, D. Town school, a. Malborska Gate (Marienburger Tor), b. Grudziądzka Gate (Graudenzer Tor) or Wysoka Gate (Hohe Tor), c. Nizinna Gate (Niedertor.), 1–72 burghers’ house numbers
- 7. Kwidzyn. The eastern, oldest part of the cathedral, the former parish church of St. John (drawing, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder 1875, fig. 3)
- 8. Kwidzyn. Old market square with town hall, 1840 (drawing, E. Wernicke, *Marienwerder. Geschichte der ältesten Stadt*, p. 264)
- 9. Kwidzyn. Reconstruction of the plan of the castle and cathedral complex according to Bogusz Wasik (B. Wasik, *Zamek kapitulny w Kwidzynie w średniowieczu. Architektura i technika budowy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia” 39 (2023), pp. 95–129, fig. 2)
- 10. Kwidzyn. View of the cathedral and castle from the north (drawing, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder*, fig. 1)
- 11. Kwidzyn. The castle, its tower, and west gable of the cathedral (drawing, M. Toeppen, *Geschichte der Stadt Marienwerder*, fig. 4)
- 12. Kwidzyn. Design of the facade of the residence of the West Prussian Province, ca. 1800 (drawing, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XI. HA. PKM E 1836)
- 13. Kwidzyn. Project of the construction of a new square on the site of the former cemetery in the Grudziądzkie suburb, 1827 (drawing, „Situations-Plan von dem ehemaligen alten Kirchhofe, welcher zu einem Marktplatz veraendert worden ist. Anmerkung: Die rothen Zinnober Linien zeigen die kuenftig hin zu nehmende Straßen Linie an. Die zwey Reihen Baume die projectirte Promenade”, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, ref. no. XX. HA. F 10302)
- 14. Kwidzyn. Higher State Court building, ca. 1830 (lithograph, by O. Hermann Litographisches Institut, L. Sachse, Berlin, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, Inv. Nr. 46107 / <https://doi.org/10.25645/a623-zbx3Inv>, <https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/>)
- 15. Kwidzyn. View of the castle from the west, second half of the 19th c. (photographed by Gottheil & Sohn, Danzig, from the private collection of Justyna Liguz)
- 16. Kwidzyn. Building of the new town hall from 1880 (drawing, *Marienwerder Westpreussen: Ein Führer durch die Stadt und Umgebung*, Marienwerder 1926, p. 52.
- 17. Kwidzyn. View of the town from the south, c. 1900 (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
- 18. Kwidzyn. View of the horse farm buildings in the bailey, ca. 1900 (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
- 19. Kwidzyn. View of the market square and houses on its west side, c. 1914 (postcard, from the private collection of Justyna Liguz)
- 20. Kwidzyn. Dworcowa Street (Germ. Bahnhofstraße, today Chopin Street), ca. 1900 (postcard, Verlag Bruno Günther, Marienwerder, from the private collection of Justyna Liguz)

21. Kwidzyn. Holy Trinity Church, 1903 (postcard, Verlag Bruno Günther, Marienwerder, from the private collection of Justyna Liguz)
22. Kwidzyn. Malborska Street (Germ. Marienburgerstraße, today Braterstwa Narodów Street), ca. 1914 (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
23. Kwidzyn. Non-commissioned Officer School, 1900 (postcard, Verlag M. Jacoby's Nchf., Marienwerder, from the private collection of Justyna Liguz)
24. Kwidzyn. Artillery barracks, 1914 (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
25. Kwidzyn. Landrat office building (Germ. Kreishaus), 1915 (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
26. Kwidzyn. Municipal hospital (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
27. Kwidzyn. Malborska Street (Germ. Marienburgerstraße, today Braterstwa Narodów Street) with post office building, the early 20th c. (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
28. Kwidzyn. Royal Gymnasium, 1930s (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
29. Kwidzyn. The town from a bird's eye view, 1930s (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
30. Kwidzyn. So-called town cleaning action – students of the Secondary School of Education help demolish the ruins of the Old Town, 1952 (photograph, from the Kwidzyn Cultural Center)
31. Kwidzyn. Corpus Christi procession in the Old Town after the demolition of the ruins, ca. 1953 (photograph, from the Kwidzyn Cultural Center)
32. Kwidzyn. Construction of a housing estate on the site of the demolished Old Town, 1960s (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)
33. Kwidzyn. 'Old Town' housing estate, late 1970s (photograph, from the private collection of Justyna Liguz)

* * *

Table 1. Population of Kwidzyn between c. 1300 and 1738

Table 2. Number of residential houses and area of the town of Kwidzyn between 1843 and 1910

Table 3. Population of Kwidzyn 1772–1910

Table 4. Population of Kwidzyn between 1950 and 1990

Table 5. Number of new residential buildings constructed in Kwidzyn 2009–2022